

Страсбург, 2026-жылдын 5-июну

CDL-AD(2025)002

Түпн. англис тилинде

ЕВРОПА КЕҢЕШИНИН МЫЙЗАМ АРКЫЛУУ ДЕМОКРАТИЯНЫ
КОЛДОО БОЮНЧА ЕВРОПА КОМИССИЯСЫ
(ВЕНЕЦИЯ КОМИССИЯСЫ)

**УКУК ҮСТӨМДҮГҮ БОЮНЧА ЖАҢЫРТЫЛГАН
ТЕКШЕРҮҮ ТИЗМЕСИ**

**Венеция комиссиясы тарабынан 145-пленардык
сессиясында кабыл алынган
(Венеция, 2025-жылдын 12–13-декабры)**

**Европа Кеңешинин Министрлер комитети
тарабынан 135-сессиясында жактырылган
(Кишинёв, 2026-жылдын 15-майы)**

**Европа Кеңешинин Парламенттик Ассамблеясы
тарабынан жактырылган
(2026-жылдын 22-майында (2655(2026) резолюциясы)**

Translation funded
by the European Union

МАЗМУНУ

I. КИРИШҮҮ	4
A. Мыйзам үстөмдүгүнүн текшерүү тизмесин жаңыртуу	4
B. Акыркы жаңылыктар	5
C. Текшерүү тизмесинин максаты	6
D. Мыйзам үстөмдүгү, адам укуктары жана демократия	7
E. Көп катмарлуу мамиле	8
II. СТАНДАРТТАР	9
A. Мыйзамдуулук	9
1. Мыйзамдын үстөмдүгү	9
2. Мамлекеттик органдар тарабынан мыйзамдардын сакталышы	9
3. Жеке субъекттердин жүрүм-туруму үчүн мыйзам үстөмдүгүнүн кепилдиктери	10
4. Эл аралык укук менен ички укуктун байланышы	12
5. Аткаруу бийлигинин мыйзам чыгаруу ыйгарым укуктары	13
6. Мыйзам чыгаруу жол-жоболору	14
7. Өзгөчө кырдаалдардагы өзгөчө учурлар	16
8. Мыйзамды ишке ашыруу милдети	17
9. Мыйзамдарды жана жаңы технологияларды сактоо	18
B. Юридикалык жактан ишенимдүүлүк	21
1. Мыйзамдын жеткиликтүүлүгү жана алдын ала көрүүгө мүмкүндүгү	21
2. Мыйзамдын туруктуулугу жана ырааттуулугу	23
3. Сот чечимдериндеги юридикалык ишенимдүүлүк	24
4. Укуктук ишенимдүүлүктүн негизги принциптери: Мыйзамдуу күтүүлөр, артка аракет кылбоо, <i>nullum criminaln et nulla poena sine lege</i> , <i>res judicata</i> жана <i>ne bis in idem</i>	25
5. Юридикалык тактык жана жаңы технологиялар	27
C. Бийликти кыянаттык менен пайдаланууга жол бербөө	30
1. Жалпы коопсуздук чаралары	30
2. Процессуалдык коопсуздук чаралары	31
3. Коррупция жана кызыкчылыктардын кагылышуусу	33
D. Текшерүүлөр жана баланстар	35
1. Институционалдык текшерүүлөр жана баланстар	35
2. Жарандык мейкиндиктин укуктук базасын камсыз кылуу	37
E. Теңчилик жана басмырлоого жол бербөө	40
1. Басмырлоого жол бербөө	40
2. Мыйзам алдындагы теңчилик	41
3. Мыйзам алдындагы теңдик	42
4. Позитивдүү аракет	43

5.	Теңдик, басмырлоого жол бербөө жана жаңы технологиялар	44
F.	Сот адилеттигине жетүү мүмкүнчүлүгү.....	46
1.	Сот бийлигинин көз карандысыздыгы жана калыстыгы	46
2.	Сот процессиндеги башка катышуучулардын көз карандысыздыгы жана калыстыгы.....	50
3.	Адилеттүү соттук териштирүү	52
4.	Сот системасындагы санариптик технологиялар	54
G.	Конституциялык кайра карап чыгуу	56
1.	Конституциялык кайра карап чыгуу	56
2.	Курамы жана дайындоосу	58
3.	Конституциялык сот адилеттигине жетүү мүмкүнчүлүгү.....	61
4.	Чечимдердин таасири	62
H.	Мыйзам үстөмдүгүнө байланыштуу өзгөчө кыйынчылыктар.....	64
1.	Укук үстөмдүгүн калыбына келтирүү.....	64
2.	Укуктук жана жарандык билим берүү.....	66

I. КИРИШҮҮ

A. Мыйзам үстөмдүгүнүн текшерүү тизмесин жаңыртуу

1. Венеция комиссиясы өзүнүн 86-пленардык сессиясында (2011-жылдын март айы) Укук үстөмдүгү боюнча отчетту (CDL-AD(2011)003rev) кабыл алган. Бул отчетко бир штаттардагы укук үстөмдүгүнүн абалын баалоо үчүн текшерүү тизмесинин биринчи версиясы тиркелген.

2. Ушул иштин негизинде Венеция комиссиясы өзүнүн 106-пленардык сессиясында (2016-жылдын март айы) Мыйзам үстөмдүгүнүн текшерүү тизмесин (CDL-AD(2016) 007 кабыл алган. Текшерүү тизмеси Европа Кеңешинин Министрлер комитети тарабынан 1263-жыйынында (2016-жылдын сентябры), Европа Кеңешинин Жергиликтүү жана аймактык бийликтер конгресси тарабынан 31-сессиясында (2016-жылдын 19-21-октябры) жана Европа Кеңешинин Парламенттик Ассамблеясы тарабынан 2017-жылдагы 4-бөлүк сессиясында (2017-жылдын 11-октябры) бекитилген.

3. Европа Кеңешинин мамлекет жана өкмөт башчыларынын 4-саммитинде (2023-жылдын май айы) кабыл алынган Рейкьявик декларациясында *"Венеция комиссиясынын аброюн жогорулатуу жана аны бекемдөө, анын укук үстөмдүгү боюнча текшерүү тизмесин кеңири таанымал кылуу жана уюмдун аны ишке ашырууга кантип жакшыраак колдоо көрсөтө аларын изилдөө"* чакырыгы айтылган. Рейкьявик декларациясын ишке ашыруу боюнча иш-аракеттер планында Европа Кеңешинин Министрлер комитети Венеция комиссиясынын текшерүү тизмесин жаңыртууга чакырды, бул процесс Укук үстөмдүгүнүн текшерүү тизмесинин өзүндө мезгил-мезгили менен зарыл деп көрсөтүлгөн.

4. Текшерүү тизмесин жаңыртуу процессин жетектөө үчүн Каарло Туори мырза дайындалды. Комиссиянын ичинде жумушчу топ түзүлдү. Текшерүү тизмесин колдонуучулардын жана кызыкдар тараптардын кеңири чөйрөсү менен консультация жүргүзүүнүн кеңири процесси жүргүзүлдү, анын ичинде Министрлер комитети жана Европа Кеңешинин Парламенттик Ассамблеясы (PACE), Адам укуктары боюнча Европа соту (ECtHR), Жергиликтүү жана аймактык бийликтер конгресси, Коррупцияга каршы мамлекеттер тобу (GRECO), Европа сотторунун консультативдик кеңеши (CCJE), 108-конвенция комитети (T-PD), Жаштардын консультативдик кеңеши (CCJ), Маалыматка жетүү тобу бар. Европа Кеңешинин кол чатырынан тышкары, консультация процессине Европа комиссиясы жана Европа Биримдигинин Фундаменталдык укуктар боюнча агенттиги, Бириккен Улуттар Уюмунун соттордун жана адвокаттардын көз карандысыздыгы боюнча атайын баяндамачысы, аймактык акыйкатчы уюмдары, улуттук конституциялык соттор, академиялык чөйрө жана жарандык коом да катышкан.

5. Венеция комиссиясы жана анын өнөктөштөрү тарабынан төрт академиялык семинар уюштурулган: жеке бийликтер боюнча (Мадрид, 2024-жылдын ноябры); Конституциялык соттордун чечимдерин сыйлоо боюнча (Ереван, 2024-жылдын ноябры); транслуттук конституциялык стандарттар боюнча (Венеция, 2025-жылдын марты); жана Венеция комиссиясынын 1990-2025-жылдардагы иши – Мыйзам аркылуу демократия үчүн 35 жылдык жыйынтыктарды чыгаруу (Милан, 2025-жылдын майы). 2025-жылдын июль айында Венеция комиссиясы Улуу Британиянын өкмөтү жана Бингем Укук үстөмдүгү борбору менен биргеликте Лондондо конференция уюштурган.

6. Бул жаңыртуу Туори мырзанын, ошондой эле Барретт мырзанын, Бернусси айымдын, Билкова айымдын, Бустос Гисберт мырзанын, Кэмерон мырзанын, Картабия айымдын, Холовати мырзанын, Хант мырзанын, Нуссбергер айымдын, Отти мырзанын жана

Сучока айымдын салымдарынын негизинде жана консультация процессинде алынган бардык маалыматтарды эске алуу менен даярдалган.

7. Жаңыртылган текшерүү тизмесинде Венеция комиссиясы баштапкы түзүмдү негизинен сактап калган. Комиссия Укук үстөмдүгүнүн стандарттарын ар кандай жолдор менен топтоштурууга болорун билет. Бирок, Комиссия негизги түзүм Укук үстөмдүгүнүн укуктук концепциясынын так аныктамасын берери кеңири таанылгандыктан, эталондорго негизги бөлүнүүгө салыштырмалуу чектелүү гана өзгөртүүлөрдү киргизүүнү туура деп эсептеди. Бирок, 2016-жылдан берки бир катар маанилүү окуялар конституциялык көзөмөлдүн натыйжалуу механизмдеринин жана натыйжалуу текшерүүлөрдүн өзгөчө маанисин баса белгилеп, мыйзам үстөмдүгүн жана демократияны колдоо жана бул тармактардагы регрессиядан коргоону камсыз кылды. Ушул себептерден улам, текшерүүлөр жана тең салмактуулуктар жана конституциялык көзөмөл эми алар мыйзам үстөмдүгүнүн атайын эталондорунун деңгээлине көтөрүлдү.

8. Жаңыртылган текшерүү тизмеси Венеция комиссиясынын Укук үстөмдүгү жана сот бийлиги боюнча чакан комиссияларынын биргелешкен жыйындарында 2025-жылдын 9-октябрында жана 11-декабрында талкууланган. Ал Венеция комиссиясы тарабынан 145-пленардык сессиясында (Венеция, 2025-жылдын 12-13-декабры) кабыл алынган.

В. Акыркы жаңылыктар

9. 2011-жылдагы Укук үстөмдүгү жөнүндө отчет жана 2016-жылдагы текшерүү тизмеси Венеция комиссиясынын пикирлеринде жана отчетторунда гана эмес, ошондой эле Европалык соттун чечимдеринде жана ЕКПАнын резолюцияларында, ошондой эле Европа Биримдигинин жана Европа Биримдигинин Сотунун (ЕСЖ) Укук үстөмдүгүн көзөмөлдөөсүндө да шилтеме катары колдонулган. Текшерүү тизмесинин эталондору Укук үстөмдүгүнүн юридикалык мазмунунун аныктамасы катары кеңири кабыл алынган. Текшерүү тизмеси ошондой эле «укук үстөмдүгү» түшүнүгүн юридикалык категория катары кайрадан бекемдөөгө жана укуктук да, маданий да жактан айырмаланып турган түшүнүктөрдүн жалпы өзөгүн аныктоого, мисалы, жалпы укуктагы «укук үстөмдүгү» түшүнүгү менен континенталдык европалык *Rechtsstaat* жана *l'État de droit* же *la prééminence du droit* түшүнүктөрүнүн ортосундагы окшоштукту аныктоого салым кошту.

10. 2016-жылдагы Текшерүү тизмеси кабыл алынгандан бери Европа жана башка аймактардагы бир катар юрисдикцияларда, ошондой эле эл аралык деңгээлде укук үстөмдүгүнүн артка кетүүсү байкалды. Европа Кеңеши менен Европа Биримдигинде, анын ичинде Европа адам укуктары соту (ECtHR) жана Европа Биримдигинин Соту (CJEU) тарабынан бул артка кетүүгө берилген реакциялар укук үстөмдүгүнө, өзгөчө соттун көз карандысыздыгына байланыштуу талаптарды тактап, аныкташты. Бул жагдайда Европа Кеңешинин жана Европа Биримдигинин, анын ичинде Европанын адам укуктары сотунун (ECtHR) жана Европа Биримдигинин Сотунун (CJEU) чечимдерин аткарууга байланыштуу жаңы маселе да пайда болду: мыйзам үстөмдүгүн натыйжалуу жана ыкчам калыбына келтирип, ошол эле учурда мыйзам үстөмдүгүнө урматтоо менен мамиле кылуу кантип мүмкүн?

11. Өлкөгө тиешелүү пикирлеринде Венеция комиссиясы укук үстөмдүгүн бузуулар көп учурда «жеңүүчү баарын ээлеп алат» деген көз карашты жана көпчүлүккө негизделген демократиянын жөнөкөйлөштүрүлгөн түшүнүгүн чагылдырарын баса белгиледи. Комиссиянын ою боюнча, укук үстөмдүгү менен демократиянын артка чегинүүсү натыйжалуу текшерүү жана тең салмактуулук механизмдеринин, ошондой эле көпчүлүк бийлигине негизделбеген конституциялык соттор, омбудсмендер же башка көз карандысыз улуттук адам укуктары институттары жана шайлоо комиссиялары сыяктуу көз карандысыз институттардын маанисин күчөттү.

12. Мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлигинин жүзөгө ашырылышы конституциялуулугу жана мыйзамдуулугу жагынан көз карандысыз жана калыс сот бийлиги тарабынан кайра каралышы керек. Чечимдери натыйжалуу аткарылган, жакшы иштеген жана көз карандысыз сот бийлиги мыйзамдуулукту сактоо жана чыңдоо үчүн эң маанилүү.

13. 2016-жылдан бери технология жаатында да тездик менен өнүгүүлөр болуп, алар Укук үстөмдүгүнүн айрым негизги жоболоруна таасир этти (мисалы, жеке чечим кабыл алуучулардын жоопкерчилиги же сот бийлигинин көз карандысыздыгы). Санариптештирүү жана Укук үстөмдүгүнө байланыштуу жоопторду талап кылуу менен байланышкан жеке субъекттердин, анын ичинде платформаларга карата - бирок алар менен чектелбестен - күчү өстү. Технологиялык өнүгүүлөр жана жеке субъекттердин, айрыкча бул тармактагы күчүнүн өсүшү көп учурда чек ара аркылуу кесепеттерге алып келиши, аларды Укук үстөмдүгү боюнча инструменттер аркылуу көзөмөлдөөнү ого бетер татаалдаштырат.

14. Бул өзгөрүүлөр Мыйзам үстөмдүгүн текшерүү тизмесинин кайра каралган версиясында, же эталондордун өзүндө, же Мыйзам үстөмдүгүнө байланыштуу айрым кыйынчылыктар боюнча өзүнчө бөлүмдө каралган.

С. Текшерүү тизмесинин максаты

15. Бул текшерүү тизмеси белгилүү бир өлкөдөгү укук үстөмдүгүн анын конституциялык жана укуктук түзүмдөрү, колдонуудагы мыйзамдары жана колдонуудагы сот практикасынын көз карашынан баалоо үчүн курал катары кызмат кылууга арналган. Текшерүү тизмеси объективдүү, кылдат, ачык-айкын жана бирдей баалоону камсыз кылууга багытталган. Текшерүү тизмеси жалпы укуктагы «укук үстөмдүгү» түшүнүгү менен континенталдык европалык түшүнүктөрдүн *Rechtsstaat*, *estado de derecho*, *stato di diritto* жана *l'État de droit* (*la prééminence du droit*) ортосундагы айырмачылыктарды тааныйт, бирок бул түшүнүктөрдүн жалпы нормативдик элементтерин аныктоону максат кылат. Ошол эле учурда, эталондор бардык жагдайларда бардык жагынан колдонулуучу милдеттүү талаптардын жыйындысы эмес, Мыйзамдын үстөмдүгүн сактоо менен так жалпы баалоого мүмкүндүк берүүчү комплекстүү колдонмо катары каралган.

16. Текшерүү тизмеси мындай баалоону жүргүзүүнү чечиши мүмкүн болгон ар кандай субъекттер үчүн курал катары каралган: буларга парламенттер, өкмөттөр жана башка мамлекеттик органдар, ошондой эле мыйзам чыгаруу реформасынын, жарандык коомдун жана эл аралык уюмдардын, анын ичинде аймактык уюмдардын - атап айтканда, Европа Кеңешинин жана Европа Биримдигинин зарылдыгын жана мазмунун чечүүдө жергиликтүү жана аймактык бийлик органдары кириши мүмкүн.

17. Венеция комиссиясынын өз демилгеси менен белгилүү бир өлкөдөгү мыйзам үстөмдүгүн баалоо мандатына кирбейт. Бирок, Комиссия, суроо-талап боюнча, өлкөгө тиешелүү пикирди даярдоонун алкагында мыйзам үстөмдүгү маселелерин караган учурда, ал өз талдоосун өз компетенциясынын чегинде Текшерүү тизмесинин параметрлерине негиздейт.

18. Мурунку нускасындагыдай эле, Текшерүү тизмеси толук эмес жана акыркы эмес. Ал укук үстөмдүгүнүн негизги элементтерин камтыйт. Бул элементтер убакыттын өтүшү менен өзгөрүп турушу мүмкүн, ошондуктан Текшерүү тизмесин жаңы аспектилерди камтуу же айрым көрсөткүчтөр боюнча тактыкты жогорулатуу максатында иштеп чыгуу зарыл. Укук үстөмдүгүнө байланыштуу жаңы маселелер пайда болушу ыктымал, жана аларды кайра карап чыгууну талап кылган жаңы стандарттар иштелип чыгышы мүмкүн. Венеция комиссиясы Текшерүү тизмесин үзгүлтүксүз карап чыгып, аны жаңыртып турууну улантат.

19. Текшерүү тизмеси укуктук кепилдиктерге багытталган. Бирок, Укук үстөмдүгү чечим кабыл алуучулар жана калкы анын ишке ашырылышы үчүн жалпы жоопкерчиликти сезген, аны өздөрүнүн укуктук жана саясий маданиятынын ажырагыс бөлүгүнө айландырган өлкөдө гана гүлдөй алат. ¹Расмий нормалар расмий эмес нормалар менен толукталышы керек. Бирок, Венеция комиссиясы Укук үстөмдүгүн маданий жана коомдук колдоо расмий кепилдиктерге болгон муктаждыкты жокко чыгарбай турганын баса белгилегиси келет. Укук үстөмдүгүнүн акыркы өнүгүүлөрү укуктук жана саясий маданият туруктуу эмес экенин жана тез өзгөрүшү мүмкүн экенин көрсөттү.

20. Венеция комиссиясы кабыл алуучу жана колдоочу укуктук жана саясий маданияттан, эркин маалымат каражаттарынан жана сергек жарандык коомдон тышкары, укуктук жана жарандык билим берүүнүн маанисин баса белгилейт. Укук үстөмдүгүн ишке ашыруу негизинен юрист адистерге жүктөлөт, алардын компетенттүүлүгү жана ак ниеттүүлүгү мыйзам үстөмдүгүн илгерилетүү үчүн чечүүчү мааниге ээ. Ошого карабастан, юристтер үчүн укуктук билим берүү жарандык билим берүү менен толукталышы керек, ал жалпы коомчулук арасында адам укуктарын, демократияны жана мыйзам үстөмдүгүн урматтоону өнүктүрөт.

D. Мыйзам үстөмдүгү, адам укуктары жана демократия

21. Укук үстөмдүгү демократия жана адам укуктары, *башкача айтканда*, Европа Кеңешинин башка негизги баалуулуктары менен тыгыз байланышта. Укук үстөмдүгү, адам укуктары жана демократия бири-бирине көз каранды. Демократия коомдогу чечимдерди кабыл алуу жана талкуулоо процесстерине элдин катышуусун билдирет, мамлекеттик чечимдерди мыйзамдаштырууга салым кошот; адам укуктары адамдарды алардын эркиндиктерине жана эркиндиктерине өзүм билемдик менен жана ашыкча кийлигишүүлөрдөн коргоого жана адамдын кадыр-баркын камсыз кылууга умтулат, ал эми Укук үстөмдүгү мамлекеттик ыйгарым укуктарды жүзөгө ашырууну чектөөгө жана көз карандысыз карап чыгууга багытталган. Башкача айтканда, көпчүлүк жамааттык кызыкчылыкты аныктаса, Укук үстөмдүгү жана адам укуктары көпчүлүк эмне кыла ала тургандыгына процедуралык жана материалдык жактан чектөөлөрдү коёт. Демократия, адам укуктары жана Укук үстөмдүгү жалпы максатты көздөйт: бийликти топтоонун жана өзүм билемдик менен колдонуунун алдын алуу.

22. Укук үстөмдүгү адам укуктарына жетүүгө мүмкүндүк бербестен, бош кабык болуп калмак. Ошо сыяктуу эле, адам укуктары мыйзам үстөмдүгү сакталганда гана корголуп жана жайылтылат. Укук үстөмдүгү адам укуктарын коргоону жана урматтоону талап кылаарын таанып, текшерүү тизмеси адам укуктары мыйзам үстөмдүгүнүн белгилүү бир аспектиери менен байланышканда гана аларга ачык түрдө тиешелүү болот.

23. Укук үстөмдүгү бийликке чектөөлөрдү коюу, мамлекеттик бийликти ээлегендердин жоопкерчилигин орнотуу жана адам укуктарын, айрыкча азчылыктарды көпчүлүктүн өзүм билемдик эрежелеринен коргогон, жарандык коомду жана эркин маалымат каражаттарын орноткон жана коргогон укуктарды коргоо менен демократияны өнүктүрөт. Адам укуктарына окшош эле, Текшерүү тизмеси демократиялык системанын Укук үстөмдүгү менен байланышкан компоненттерин карайт.

¹Мыйзам үстөмдүгүн толук колдонуунун шарты - аймакты натыйжалуу жана үзгүлтүксүз көзөмөлдөгөн өкмөттүн болушу.

Е. Көп катмарлуу мамиле

24. Укук үстөмдүгү – бул универсалдуу түшүнүк. Укук үстөмдүгү Бириккен Улуттар Уюму тарабынан негизги принцип катары, ал эми аймактык деңгээлде Европа Кеңеши, Европа Биримдиги, Америка мамлекеттеринин уюму жана Африка Биримдиги тарабынан жарыяланган. Укук үстөмдүгүнө шилтемелерди Араб Лигасынын бир нече документтеринен да тапса болот.

25. Тарыхый жактан алганда, демократияга, адам укуктарына жана мыйзам үстөмдүгүнө байланыштуу принциптер алгач мамлекеттик (өкмөттүк) бийликти көзөмөлдөө жана жөнгө салуу үчүн иштелип чыккан болсо, азыркы дүйнөдө мамлекеттик бийлик мамлекет тарабынан гана эмес, ошондой эле мамлекеттик эмес жана мамлекеттик эмес деңгээлдерде да жүзөгө ашырылат. Андан тышкары, жеке субъектилер барган сайын мамлекеттик органдарга салыштырмалуу, ал тургай кээде андан да ашып түшкөн бийликке ээ болуп баратышат. Принцип катары, Мыйзам үстөмдүгү бийликтин топтолушун жана колдонулушун бийлик кайда болбосун, мамлекеттик же жеке субъектилер менен болсун, бардык деңгээлдерде көзөмөлдөп, анын кыянаттык менен пайдаланылышына жол бербөөнү талап кылат.

26. Жергиликтүү жана аймактык башкаруу органдарынын демократиялык системада конституциялык алкакта көз карандысыздыгы жана натыйжалуулугу Укук үстөмдүгү үчүн да өзгөчө мааниге ээ. Мындай органдар өздөрү тең салмактуулукту сактоонун натыйжалуу системасына салым кошо алышат жана Укук үстөмдүгү алардын көз карандысыздыгы жана натыйжалуулугу үчүн, айрыкча мамлекеттик бийлик органдары менен болгон мамилелеринде маанилүү кепилдик бере алат. Айрым мамлекеттердин ичинде Укук үстөмдүгү принциптери улуттук, аймактык жана жергиликтүү бийлик органдарын жеке субъекттер менен болгон мамилелеринде милдеттендирет. Укук үстөмдүгү мамлекеттик бийликтин бардык деңгээлдеринде ишке ашырылышы керек.

II. СТАНДАРТТАР

A. Мыйзамдуулук²

1. Мыйзамдын үстөмдүгү

Мыйзамдын үстөмдүгү таанылабы?

- i. Адам укуктарын, бийликти бөлүштүрүүнү жана демократиялык принциптерди бекемдеген жазуу жүзүндөгү конституция барбы?
- ii. Укуктук актылардын так иерархиясы барбы жана ченемдик карама-каршылыктарды чечүү боюнча так эрежелер барбы?
- iii. Мыйзамдын Конституцияга шайкештиги камсыздалабы ?³
- iv. Конституция же мыйзам талап кылган учурда мыйзам кечиктирилбестен кабыл алынабы?

27. Конституционализм принциби мыйзам чыгаруу актыларынын иерархиясын талап кылат, анын башында конституция турат⁴. Конституция эл аралык стандарттарга ылайык негизги укуктарды жана эркиндиктерди бекитиши керек. "Укук" түшүнүгү конституцияларды, эл аралык укукту, мыйзамдарды жана экинчи даражадагы мыйзамдардын ар кандай түрлөрүн гана эмес, ошондой эле зарыл болгон учурда милдеттүү чечимдерди да камтыйт. Конституциянын ⁵жана кадимки мыйзамдардын үстөмдүгү төмөнкү деңгээлдеги нормалардын жогорку деңгээлдеги нормаларга шайкештигин карап чыгууга тийиш экендигин билдирет.

2. Мамлекеттик органдар тарабынан мыйзамдардын сакталышы

Мамлекеттик органдар колдонуудагы мыйзамдардын негизинде жана ага ылайык иш алып барабы?⁶

²Мыйзамдуулук принциби Европа соту тарабынан Укук үстөмдүгүнүн бир аспекти катары ачык таанылган, караңыз: Европа Биримдигинин Сот адилеттиги боюнча соту, [C-496/99 P](#), *Комиссия CAS Succhi di Fruttaga каршы*, 2004-жылдын 29-апрели, §63.

³Төмөндө Конституциялык кайра карап чыгуу боюнча G стандартын караңыз.

⁴Улуу Британия сыяктуу жазуу жүзүндөгү конституциясы жок юрисдикцияларда да фундаменталдык конституциялык принциптер таанылат. Улуу Британиянын мисалында Конституциялык реформа жөнүндө мыйзам эки фундаменталдык конституциялык принципке шилтеме жасайт: Мыйзамдын үстөмдүгү жана сот бийлигинин көз карандысыздыгы. Фундаменталдык укуктарды коргоо ошондой эле соттор тарабынан иштелип чыккан соттук практика түрүндөгү негизги мыйзамдар жана жалпы укук менен камсыздалат.

⁵Мыйзам "мыйзамдык укукту, ошондой эле сот практикасын камтыйт", Европа сотунун Адам укуктары боюнча соту, *Ачур Францияга каршы*, № [67335/01](#), 2006-жылдын 29-марты, §42; *Kononov v. Latvia* [GC], № [36376/04](#), 2010-жылдын 17-майы, §185.

⁶Адам укуктарына таасир этүүчү актылар жана чечимдер үчүн "мыйзам" деген сөз Адам укуктары боюнча Европа конвенциясынын бир катар жоболорунда, анын ичинде негизги эркиндиктерди чектөөгө байланыштуу 6.1, 7-беренелерде жана 8.2, 9.2, 10.2 жана 11.2-беренелерде кездешет. Башка көптөгөн жоболордун арасында караңыз: ЕККУ, *Amann v. Switzerland*, № [27798/95](#), 16-февраль, §50 ; *Курич жана башкалар Словенияга каршы* [GC], № [26828/06](#), 12-март, 2014-жыл, §341 .

i.	Мамлекеттик органдардын ыйгарым укуктары мыйзам менен аныкталганбы жана так аныкталганбы? ⁷
ii.	Мамлекеттик органдардын өздөрүнүн мыйзамдуу ыйгарым укуктарынын чегинде иш-аракет кылууга милдеттүүлүгүн камсыз кылуу механизми барбы?
iii.	Мамлекеттик органдар тарабынан адам укуктарын натыйжалуу ишке ашырууну жана коргоону камсыз кылуу механизмдери барбы?
iv.	Мамлекеттик органдардын конституцияга шайкеш келбегендиги боюнча сот чечимдерин аткарышын камсыз кылуу механизми барбы?
v.	Аткаруу бийлигинин аракеттери конституцияга жана башка мыйзамдарга шайкеш келеби?
vi.	Аткаруу бийлигинин актыларынын жана чечимдеринин мыйзамга шайкештигин натыйжалуу соттук кароо мүмкүнчүлүгү барбы?

28. Укук үстөмдүгүнүн негизги элементи - мамлекеттик органдардын ыйгарым укуктары мыйзам менен аныкталган. Мыйзамдуулук мамлекеттик кызмат адамдарынын иш - аракеттерин чечкендиктен, алардын иш-аракет кылууга ыйгарым укугу болушу жана аларга берилген ыйгарым укуктардын чегинде иш-аракет кылышы жана процесстик жана материалдык укукту сыйлашы керек.

3. Жеке субъекттердин жүрүм-туруму үчүн мыйзам үстөмдүгүнүн кепилдиктери

Мамлекеттик милдеттерди аткарган же белгилүү бир тармакты үстөмдүк кылгандыктан, катардагы жарандарга мамлекеттик бийлик органдары сыяктуу эле таасир этүүчү иш-аракеттерди жана чечимдерди кабыл ала алган жеке субъектилердин жүрүм-турумун жөнгө салуу жетиштүүбү?

i.	Жеке ишкерлер мамлекеттик милдеттерди аткарганда жана/же мамлекеттик органдар сыяктуу эле катардагы жарандарга таасир этүүчү аракеттерди жана чечимдерди кабыл ала алганда, мыйзам бул жеке ишкерлерге мамлекеттик органдар сыяктуу эле Укук үстөмдүгүнүн жана адам укуктарынын талаптары сакталаарына кепилдик береби?						
ii.	Мындай жеке ишкерлер Мыйзам үстөмдүгүнүн талаптарына баш ийип, мамлекеттик органдардыкына окшош жоопкерчилик тартабы? Мындай жеке ишкерлердин аракеттерине жана чечимдерине карата натыйжалуу соттук кароо барбы ?						
iii.	Мыйзамда мамлекеттик чечимдерди кабыл алуу процесстерин жана шайлоолорду таасирдүү жеке тараптардын ашыкча таасиринен коргоо механизмдери каралганбы?						
iv.	Жасалма интеллект (ЖИ) системаларынын жеке провайдерлеринин учурда: <table border="0"> <tr> <td>a.</td> <td>Атап айтканда, тобокелдиктерди жана таасирлерди баалоону талап кылган жасалма интеллект системалары үчүн башкаруу алкагы барбы?</td> </tr> <tr> <td>b.</td> <td>ЖИ системаларынын иштебей калышы үчүн, тиешелүү болгон учурда, жеке тараптардын жоопкерчилиги камсыздалганбы?</td> </tr> <tr> <td>c.</td> <td>ЖИ колдонууну көзөмөлдөөнү жана жоопкерчиликти камсыз кылуу үчүн көз карандысыз механизм барбы?</td> </tr> </table>	a.	Атап айтканда, тобокелдиктерди жана таасирлерди баалоону талап кылган жасалма интеллект системалары үчүн башкаруу алкагы барбы?	b.	ЖИ системаларынын иштебей калышы үчүн, тиешелүү болгон учурда, жеке тараптардын жоопкерчилиги камсыздалганбы?	c.	ЖИ колдонууну көзөмөлдөөнү жана жоопкерчиликти камсыз кылуу үчүн көз карандысыз механизм барбы?
a.	Атап айтканда, тобокелдиктерди жана таасирлерди баалоону талап кылган жасалма интеллект системалары үчүн башкаруу алкагы барбы?						
b.	ЖИ системаларынын иштебей калышы үчүн, тиешелүү болгон учурда, жеке тараптардын жоопкерчилиги камсыздалганбы?						
c.	ЖИ колдонууну көзөмөлдөөнү жана жоопкерчиликти камсыз кылуу үчүн көз карандысыз механизм барбы?						

⁷Албетте, дискрециялык бийликке жол берилет, бирок ал көзөмөлдөнүшү керек. Төмөндө II.C.1 караңыз.

29. Мамлекет бир нече тармактарда, анын ичинде түрмөлөрдү башкаруу, байкоо жүргүзүү, терроризмге каршы күрөшүү жана саламаттыкты сактоого же маалымат каражаттарына жетүү тармактарында салттуу түрдө мамлекеттик бийлик органдарынын чөйрөсү болгон ыйгарым укуктарды гибридик (мамлекеттик-жеке) субъекттерге же жеке субъекттерге өткөрүп берген. Ошондой эле, жеке субъекттер белгилүү бир тармактардын үстөмдүгүнө ээ болуп, алардын ыйгарым укуктарынын көлөмү эгемендүү мамлекеттер тарабынан адатта колдонулган ыйгарым укуктарга барабар деп эсептелген тармактар бар. Мыйзамдын үстөмдүгү мындай кырдаалдарга да тиешелүү болушу керек, зарыл болгон учурларда түзөтүүлөр киргизилиши керек. Мыйзамдын үстөмдүгү бийликтин негизги топтолушун, алардын келип чыгышына карабастан, жөнгө салуу жөнүндө жана ошентип, мамлекет жеке субъекттерге ачык түрдө өткөрүп берген ыйгарым укуктарды жөнгө салуу талабынан тышкары чыгат. Мыйзамдын үстөмдүгү ар дайым горизонталдуу өлчөмгө ээ болгон, бул сотко жана адилеттүү соттук териштирүүгө жетүү талаптары менен чагылдырылат.⁸ Мыйзам, дээрлик бардык укуктук маданияттарда, мамлекеттик укук менен жеке укуктун ортосундагы айырмачылыктарды көптөн бери таанып келгени менен, мыйзам жеке чөйрөнү көптөгөн жолдор менен жөнгө салат, мисалы, монополияга каршы/атаандаштык укугу, онлайн коопсуздукту жөнгө салуу, керектөөчүлөрдүн укугун коргоо жана эмгек укугу тармактарында. Эгерде жеке тараптар мамлекеттик милдеттерди аткаrsa (анын ичинде мамлекеттик кызматтарды көрсөтсө), мамлекеттин бийлигине окшош бийликти жүзөгө ашырса же мындай жүзөгө ашыруу демократиянын, адам укуктарынын же мыйзам үстөмдүгүнүн өзүнүн негизги элементтерине коркунуч келтириши мүмкүн болгон деңгээлде болсо, анда бул жеке бийлик демократиялык жол менен шайланган мыйзам чыгаруу органы тарабынан тийиштүү жөнгө салынууга жана соттор тарабынан натыйжалуу көзөмөлгө алынышы керек, "келишим эркиндиги" же рыноктук күчтөр аркылуу гана көзөмөлгө калтырылбастан.⁹ Жеке субъекттердин жүрүм-турумун жөнгө салуу, атап айтканда, мамлекеттин адам укуктары боюнча милдеттенмелерди аткарууну жана натыйжалуу коргоону камсыз кылуу боюнча ар кандай позитивдүү милдеттенмелерди аткарышын камсыздай тургандай болушу керек.¹⁰ Бул өзгөчө сөз эркиндиги жана коомдук талкуулар, ошондой эле онлайн платформаларга жетүү, аларды колдонуу жана жөнгө салуу контекстинде маанилүү.

30. Жасалма интеллект (ЖИ) ар кандай милдеттенмелерди жана катышуучуларды камтыгандыктан, ар тараптуу чечилиши керек болгон карама - каршы маселелерди жаратат. Биринчиден, ЖИ системаларын иштеп чыгуу жана коммерциялаштыруу Укуктун үстөмдүгүнө, адам укуктарына жана демократияга кандай таасир этери жөнүндө маселе бар. Бул жерде жаңы милдеттенмелер менен чечиле турган негизги

⁸Төмөндө сот адилеттигине жетүү боюнча F эталонун караңыз.

⁹Караңыз: ЕБнин универсалдуу кызмат көрсөтүүлөр/жалпы кызыкчылыктагы кызмат көрсөтүүлөр концепциялары, мында мамлекет ар кандай тармактарда (почта кызматтары, банк иши, транспорт, саламаттыкты сактоо, карыларды кароо, майыптарга жардам берүү, социалдык турак жай ж.б.) жарандарга кызмат көрсөтүүлөрдүн акылга сыярлык баада жеткиликтүү болушун камсыз кылуу үчүн кийлигишет. Ошондой эле караңыз, 2011-жылдагы БУУнун [Бизнес жана адам укуктары боюнча жетектөөчү принциптери](#) (Рагги принциптери) жана Европа Кеңеши, Адам укуктары жана бизнес боюнча [CM/Rec\(2016\)3 сунуштамасы](#).

¹⁰Жеке адамдардын жеке ишкерлерге карата негизги укуктарын камсыз кылуу боюнча мамлекеттин позитивдүү милдеттенмелери жөнүндө акыркы шилтемелер үчүн ЕКПАнын Адам укуктары боюнча сотунун (АУЕС), *Хасмик Хачатрян Арменияга каршы*, № [11829/16](#), 2024-жылдын 12-декабры, §§148-155 жана 167-204 (АУЕСтин 3-беренесине байланыштуу); *M.Ş.D. Румынияга каршы*, № [28935/21](#), 2024-жылдын 3-декабры, §§118-158 (АУЕСтин 8-беренесине байланыштуу); *Крачунова Болгарияга каршы*, № [18269/18](#), 2023-жылдын 28-ноябры, §§158-177 (АУЕСтин 4-беренесине байланыштуу); жана *Барбулеску Румынияга каршы* [GC], №... караңыз. [61496/08](#), 2016-жылдын 12-январы, §§108-141 (ЕКПнын 8-беренесине тиешелүү).

катышуучулар көбүнчө жеке катышуучулар болуп саналат. ЖИ системаларынын жашоо циклиндеги иш-аракеттер Укуктун үстөмдүгүнө, адам укуктарына жана демократияга ылайык жүргүзүлүшүн камсыз кылуу үчүн аларды белгилүү бир эрежелерге баш ийдирүү керек. Экинчиден, мамлекеттик органдар ЖИ системаларын Укуктун үстөмдүгүнөн, адам укуктарынан жана демократиядан келип чыккан талаптарга толук ылайык колдоно ала турган жагдайларды аныктоо үчүн жаңы конкреттүү милдеттенмелер сунушталышы керек. ЖИ системаларынын жеке провайдерлеринин учурда, Укуктун үстөмдүгүнүн негизги принциптерин бузушу мүмкүн болгон ЖИ системаларын коммерциялаштырууга уруксат берген жана көзөмөлдөгөн башкаруу алкагын иштеп чыгуу зарыл. Мындай башкаруу алкагы, *башкалардын арасында*, адам укуктарына, Укуктун үстөмдүгүнө жана демократияга байланыштуу алдын ала тобокелдиктерди жана таасирлерди баалоону камсыз кылат. Бул башкаруу алкагы тергөө ыйгарым укуктары, кызматкерлер жана каржылык колдоо сыяктуу жетиштүү ресурстар менен жабдылган көз карандысыз көзөмөл жана отчеттуулук органын камтышы керек.

4. Эл аралык укук менен ички укуктун байланышы

Ички укуктук система мамлекеттин эл аралык укук боюнча милдеттенмелерин аткарышын камсыздайбы?

- i. Жалпы укуктук база мамлекеттин эл аралык укукту сыйлоо жана эл аралык соттордун чечимдерин аткаруу милдетин тааныйбы?
- ii. Эл аралык жана ички укуктун ортосундагы байланыш жана эл аралык милдеттенмелерди ички укукка киргизүү боюнча так укуктук эрежелер барбы?¹¹
- iii. Эл аралык соттордун жана эл аралык адам укуктары боюнча органдардын резолюцияларын, көз караштарын, сунуштарын жана пикирлерин тийиштүү түрдө эске алуу боюнча так милдеттенме барбы?
- iv. Мыйзамдардын эл аралык милдеттенмелерге шайкештиги камсыздалабы?¹²

31. Мамлекеттер эл аралык укук боюнча өз милдеттенмелерин ак ниеттүүлүк менен аткарышы керек деген принцип - бул эл аралык укуктун мыйзамдуулук принцибин билдирүү жолу. Эл аралык укук эл аралык салт же келишим укугун ички укуктук тартипте кандайча ишке ашыруу керектигинин эч кандай конкреттүү жолун белгилебейт. Бирок, мамлекет "келишимди аткарбагандыгы үчүн өзүнүн ички укугунун жоболорун актоо" ¹³же эл аралык салт укугунун ченемдерин же эл аралык укуктун башка милдеттүү булагын сыйлоо үчүн колдоно албайт. Мамлекеттер эл аралык сот органдарынын милдеттүү чечимдерин тийиштүү түрдө аткарышы керек. Алар ошондой эле Эл аралык соттун консультативдик корутундулары, Адам укуктары боюнча Европа сотунун консультативдик корутундулары жана көз караштары, жалпы комментарийлери же сунуштары сыяктуу милдеттүү эмес чечимдерди тийиштүү түрдө эске алышы керек,

¹¹ Караңыз: 1969-жылдагы Келишимдердин укугу боюнча Вена конвенциясынын 26-беренеси (*pacta sunt servanda*) жана 27-беренеси (ички укук жана келишимдерди сактоо); Венеция комиссиясы, [CDL-STD\(1993\)006](#), Эл аралык жана ички укуктун ортосундагы байланыш, 3.6-пункт (келишимдер), 4.9-пункт (эл аралык салт), 5.5-пункт (эл аралык уюмдардын чечимдери), 6.4-пункт (эл аралык сот чечимдери жана токтомдору); [CDL-AD\(2014\)036](#), Ички укукта адам укуктары боюнча келишимдерди ишке ашыруу жана соттордун ролу боюнча отчет, 50-пункт.

¹²Эл аралык стандарттарга шайкештик жөнүндө төмөндөгү Конституциялык кароо боюнча G эталонун караңыз.

¹³Келишимдер укугу боюнча Вена конвенциясынын 27-беренеси; ошондой эле 46-беренени караңыз (Келишимдерди түзүү компетенциясына тиешелүү ички укуктун жоболору).

мисалы, Европа Кеңешинин Министрлер комитетинин же БУУнун келишим органдарынын.

32. Укук үстөмдүгү принциби монизм менен дуализмдин же эл аралык укукту улуттук укук системасына түз же кыйыр түрдө киргизүүнүн ортосунда тандоону таңуулабайт, бирок *pacta sunt servanda* ("келишимдер сакталышы керек") принциби эл аралык жана улуттук укуктун ортосундагы мамилеге улуттук мамилеге карабастан колдонулат. Кандай болгон күндө да, эл аралык укуктун көз карашынан алганда, милдеттүү эл аралык укукту толук ички ишке ашыруу өтө маанилүү. Эл аралык укук ички укуктун бир бөлүгү болгондо, ал жогорудагы абзацтын маанисинде мыйзамдын үстөмдүгүнө байланыштуу милдеттүү укук болуп саналат. ¹⁴Бирок, бул анын ички укук маселеси катары ар дайым конституцияга же кадимки мыйзамдарга үстөмдүк кылышы керек дегенди билдирбейт.

5. Аткаруу бийлигинин мыйзам чыгаруу ыйгарым укуктары

Төраганын мыйзам чыгаруучу катары негизги ролу камсыздалдыбы?

- i. Жалпы мыйзам чыгаруу базасы, принцип боюнча, жеке адамдарга жана коомго олуттуу таасир этүүчү маселелер боюнча жалпы жана абстракттуу эрежелерди аткаруу бийлиги эмес, мыйзам чыгаруу бийлиги белгилеши керекпи?
- ii. өзгөчөлүктөргө жол берилеби ? Бул өзгөчөлүктөр убакыт боюнча чектелгенби жана мыйзам чыгаруу жана сот бийлиги тарабынан көзөмөлдөнөтбү? Кыянаттыкка каршы натыйжалуу чара барбы?
- iii. Мыйзам чыгаруу бийлигин өткөрүп берүүдө, тиешелүү учурларда, субсидиарлык принциби колдонулабы?
- iv. Мыйзам чыгаруу милдети мыйзам чыгаруу бийлиги тарабынан аткаруу бийлигине өткөрүлүп берилгенде, ыйгарым укуктарды өткөрүп берүүнүн максаттары, мазмуну, көлөмү жана зарыл болгон учурда мөөнөттөрү мыйзам чыгаруу актысы менен так жана так аныкталабы?

33. Аткаруу бийлигинин чексиз ыйгарым укуктары, *де-юре* же *де-факто* , абсолюттук жана диктатордук системалардын борбордук өзгөчөлүгү болуп саналат. Заманбап конституционализм мындай системалардан коргоо үчүн иштелип чыккан жана ошондуктан конституциянын үстөмдүгүн камсыз кылып, мыйзам чыгаруучу органга аткаруу бийлигинин ыйгарым укуктарын көзөмөлдөө мүмкүнчүлүгүн берет. Демократия коомдук жактан маанилүү деп эсептелген маселелерди жөнгө салуу, адатта, элдин өкүлдөрү, мыйзам чыгаруучу орган тарабынан кабыл алынган мыйзамда болушу керектигин талап кылат. Бирок, улуттук деңгээлде мыйзам чыгаруучу орган татаал заманбап коомду жөнгө салуу үчүн зарыл болгон бардык нормаларды кабыл алышы практикалык жактан мүмкүн эмес. Эксперттик билимдин, кабыл алуунун ылдамдыгынын, жергиликтүү шарттарды билүүнүн (ж.б.) жакшы себептери мыйзам чыгаруунун экинчи формаларын актоого мүмкүндүк берет. Мындай негиздеменин алкагында конституция өкмөткө , аткаруу органдарына же жергиликтүү жана аймактык бийлик органдарына норма чыгаруу ыйгарым укуктарын белгилей алат же парламент мындай ыйгарым укуктарды өткөрүп бере алат. Бирок, мындай өткөрүп берүү ачык жана конкреттүү болушу керек, айрыкча, өкмөткө жана башка аткаруу же мыйзам чыгаруу органдарына өтө кеңири мыйзам чыгаруу ыйгарым укуктарын өткөрүп бербөө үчүн. Ар кандай

¹⁴Жогорудагы мыйзамдын үстөмдүгү жөнүндө II.A.1 караңыз.

конституциялык системалар демократия жана бул жагынан натыйжалуулук жагынан ар кандай тең салмактуулукту камсыз кыла алат.¹⁵

6. Мыйзам чыгаруу жол-жоболору

Ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу жол-жобосу натыйжалуу , ачык-айкын, инклюзивдүү жана демократиялуубу?

- i. Мыйзам чыгаруу жол-жобосу боюнча так конституциялык эрежелер барбы?¹⁶
- ii. Парламенттин мыйзамдын мазмуну боюнча чечим кабыл алууга укугу барбы?
- iii. Сунушталган мыйзам долбоору парламент тарабынан ачык талкууланып, түшүндүрмө документтерде жетиштүү деңгээлде негизделгенби? Мыйзам чыгаруу процессинин бардык этаптарында, анын ичинде саясий оппозиция үчүн жетиштүү убакытта талкууга жетиштүү убакыт бөлүнгөнбү?¹⁷ Оппозиция парламенттик талкуулардын күн тартибин түзүүгө жана парламенттик комитеттердин ишине катышып жатабы?¹⁸ Мыйзам чыгаруу жол-жобосунун алкагында жасалма интеллект системалары колдонулган күндө да, мыйзамды бекитүүдө демократиялык талкуу жетиштүү деңгээлде кепилденгенби?
- iv. Тездетилген же шашылыш жол-жоболор өзгөчө кырдаалдар же жагдайлар менен чектелеби? Тездетилген жол-жоболор же өзгөчө учурларды киргизүү, квалификациялоо же кечиктирилген түзөтүүлөр чектелген көлөмдө жана ачык-айкын түрдө гана колдонулабы жана кадимки мыйзам чыгаруу эрежелерин айланып өтүүгө каршы кепилдиктер барбы? Ири реформалар жана конституциялык түзөтүүлөр тездетилген жол-жоболордон ачыктан-ачык алынып салынганбы?
- v. Мыйзам чыгаруу процессинде натыйжалуулук зарылдыгын, ошондой эле саясий көпчүлүктүн маселени аныктоо укугун, мыйзам долбоорлорун тийиштүү түрдө талкуулоону камсыз кылуу зарылдыгын жана саясий азчылыктын өз көйгөйлөрүн көтөрүү укугун тең салмактоого аракет кылган принциптер барбы?
- vi. Конституциялык же коомдук мааниге ээ маселелерге тиешелүү реформалар жана мыйзамдар боюнча кеңири коомдук консультацияларды (мисалы, конституциялык реформалар, шайлоо мыйзамдары), ошондой эле аларга таасир этүүчү мыйзамдар боюнча кызыкдар тараптар менен максаттуу консультацияларды өткөрүүнү белгилеген эрежелер барбы? Бул эрежелер жалпысынан сакталабы, бул консультациялардын жыйынтыктары

¹⁵ Европа соту, *Sunday Times v. the United Kingdom* (№ 1) , № [6538/74](#) , 1979-жылдын 26-апрели, § 46 жана андан ары. Өзгөчө кырдаалдардагы ыйгарым укуктар жөнүндө төмөндөгү II.A.7 караңыз.

¹⁶Мыйзам чыгаруу жол-жоболорун тактоо жана жөнөкөйлөтүү зарылдыгы жөнүндө, мисалы, Венеция комиссиясынын, [CDL-AD\(2012\)026](#) , Румыния өкмөтү жана парламенти тарабынан башка мамлекеттик мекемелерге карата көрүлгөн аракеттердин Конституциялык принциптерге жана мыйзам үстөмдүгүнө шайкештиги жөнүндө корутунду жана Конституциялык сотту уюштуруу жана иштетүү боюнча №47/1992 Мыйзамга өзгөртүү киргизүү боюнча өкмөттүн өзгөчө кырдаал жөнүндөгү токтому жана Румынияда референдум өткөрүүнү уюштуруу боюнча №3/2000 Мыйзамга өзгөртүү киргизүү жана толуктоо киргизүү боюнча өкмөттүн өзгөчө кырдаал жөнүндөгү токтому, 79-пункт; караңыз: [CDL-AD\(2002\)012](#) , Румыния Конституциясынын кайра каралып чыккан долбоору боюнча корутунду, 38-пункт жана андан ары.

¹⁷Мыйзамда каралган юридикалык четтөөлөрдү эске албаганда, аткаруу бийлигинин мыйзам чыгаруу ыйгарым укугу боюнча жогорудагы А.5.ii караңыз.

¹⁸Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2010\)025](#) , Демократиялык парламенттеги оппозициянын ролу жөнүндө отчет , 108 жана 114-пункттар.

- vii. коомчулукка жарыяланабы жана бул жыйынтыктар тиешелүү болгон учурда күчүнө киреби? Тиешелүү болгон учурда таасирди баалоо милдети барбы? Коомчулуктун мыйзам долбоорун иштеп чыгуу этабында же жок дегенде ал парламентке киргизилгенде маңыздуу пикирин билдирүү үчүн жетиштүү убакыт бөлүү максатында ага жетүү мүмкүнчүлүгү барбы?
- Эл аралык келишимдерди бекитүү, кошуу, аткаруу жана андан чыгуу процессинде мыйзам чыгаруу органынын катышуусу качан милдеттүү экенин белгилеген так эрежелер барбы?¹⁹ Мындай катышуу мыйзам чыгаруу органынын компетенциясына кирген маселелерди жана башка өзгөчө маанилүү маселелерди козгогон эл аралык келишимдер үчүн милдеттүүбү? Мыйзам долбоорлорунун конституцияга жана эл аралык милдеттенмелерге шайкештигин текшерүүнүн так жол-жоболору, анын ичинде долбоорлоо процессинде шайкештикти текшерүү барбы? Мыйзам долбоорлору конституцияга жана/же эл аралык милдеттенмелерге шайкеш келбей калганда аныкталган юридикалык кесепеттер же оңдоо механизмдери барбы?

34. Укук үстөмдүгү демократия менен тыгыз байланышта, анткени ал жоопкерчиликти күчөтөт жана коомдук кызыкчылыктарды коргойт, ошол эле учурда бардык адамдардын укуктарын коргоону камсыз кылат, ошондуктан көпчүлүктүн ыйгарым укуктарын чектейт. Мыйзамдын сапаты көбүнчө мыйзам чыгаруу процессинин сапатына көз каранды. Бул жол-жобо натыйжалуу, ачык-айкын, инклюзивдүү жана демократиялык болушу керек. Мыйзам долбоорунун тексти жеткиликтүү болушу керек жана зарыл болгон учурда ишенимдүү түшүндүрмө материалдар жана таасирди баалоо менен коштолушу керек. Мыйзам чыгаруучу орган стандарттуу мыйзам чыгаруу жол-жобосун аткарышы жана мыйзам актыларын тездетип кабыл алууга үзгүлтүксүз кайрылуудан алыс болушу керек.²⁰ Мыйзам чыгаруу жол-жоболору оппозициянын ролун таанып, мыйзам долбооруна таасир эткен кызыкдар тараптардын, ошондой эле жарандык коомдун, аналитикалык борборлордун жана жалпы коомчулуктун максаттуу жана ачык консультацияларын өткөрүүгө мүмкүндүк бериши керек.²¹ Коомчулукка коомдук иштерди жүргүзүүгө катышууга жана анын жыйынтыгына таасир этүүгө мүмкүнчүлүк берген маңыздуу коомдук талкуу демократиялык коомдун маанилүү аспектиси болуп саналат.²² Мыйзам

¹⁹Ар кайсы мамлекеттер келишимдерди түзүү ишине келгенде мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлигинин ортосунда ар кандай тең салмактуулукту камсыздай алышат. Адатта, парламентке келишимдерди түзүүдө роль берилиши шарт эмес болсо да, мамлекеттин долбоорду түзүү процессине катышуусуна парламенттин өкүлчүлүгүнүн кандайдыр бир формасын кошуу айрым учурларда, айрыкча, келишим адатта мыйзамда болушу керек болгон "негизги" маселелерге тиешелүү болгондо максатка ылайыктуу болушу мүмкүн (ошондой эле жогорудагы II.A.5.i караңыз).

²⁰Ошондой эле, төмөндөгү өзгөчө кырдаалдардагы өзгөчө учурлар боюнча II.A.7 караңыз.

²¹Мыйзамдар адам укуктарына таасир этүүчү өзгөчө кызыкдар топторду, башкача айтканда, улуттук адам укуктары институттары, юристтер ассоциациялары сыяктуу топторду, балдардын укуктары, азчылыктардын укуктары, гендердик укуктар ж.б. сыяктуу белгилүү бир укуктарды кароодо башка белгилүү топторду тартуу өтө маанилүү. Коомчулукту мыйзам долбоорлорун иштеп чыгуу ишине тартуу үчүн консультативдик чогулуштар сыяктуу ар кандай механизмдер бар.

²²Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2023\)044](#), Грузия - Атайын тергөө кызматы жөнүндөгү мыйзам жана Жеке маалыматтарды коргоо жөнүндөгү мыйзамдын Жеке маалыматтарды коргоо кызматына тиешелүү жоболору боюнча пикир, 28-30-пункттар. Ошондой эле караңыз: БУУнун Адам укуктары боюнча комитети, [№25 жалпы комментарий](#) (1996), 25-берене (Мамлекеттик иштерге катышуу жана добуш берүү укугу) - Мамлекеттик иштерге катышуу укугу, добуш берүү укуктары жана мамлекеттик кызматка бирдей жетүү укугу, анда "шаар тургундары коомдук талкуулар аркылуу таасир этүү менен мамлекеттик иштерди жүргүзүүгө да катышат" деп каралган (8-пункт).

долбоорлору боюнча сунуштар коомчулукка парламентке сунуштоого чейин же жок дегенде ошол учурда жеткиликтүү болушу керек, бул коомдук талкууга жана пикир алууга мүмкүндүк берет.

35. Парламенттер тарабынан жасалма интеллект системаларын колдонуунун көбөйүшү мыйзам чыгаруу процессинин демократиялык жол-жоболоруна доо кетирбеши керек. Атап айтканда, ЖИ системаларын колдонуу коомчулукка маалымдалышы керек, техникалык жана көзөмөлдөө талаптарын сактоо боюнча жетиштүү кепилдиктер болушу керек.²³ Башка жагынан алганда, жасалма интеллект системалары эч кандай шартта демократиялык талкууну таза технологиялык ойлор менен алмаштырбашы керек.

7. Өзгөчө кырдаалдардагы өзгөчө учурлар

Укуктук система өзгөчө кырдаалдарда бийликти тездетилген түрдө жүзөгө ашыруу жана ал бийликти көзөмөлдөө механизмдин камсыз кылабы?

- i. Өзгөчө кырдаалдарга (мисалы, өзгөчө кырдаал же согуштук абал) тиешелүү конкреттүү конституциялык же укуктук жоболор барбы? Өзгөчө кырдаалдын аныктамасы так жана такпы?
- ii. Адам укуктарынан баш тартуу үчүн катуу шарттар коюлганбы? Баш тартууну ишке ашыруу үчүн кандай жагдайлар жана критерийлер талап кылынат? Улуттук мыйзамдар өзгөчө кырдаалдарда да айрым укуктардан баш тартууга тыюу салабы? Адам укуктарынан баш тартууну ар дайым актоо керекпи?
- iii. Зарылчылыктан кийинки четтөөлөр жана андан келип чыккан башка чаралар убактылуу жана пропорционалдуубу, башкача айтканда, узактыгы, жагдайы жана көлөмү боюнча кырдаалдын курчтугу талап кылган деңгээлде чектелеби?
- iv. Өзгөчө кырдаалды аныктоонун тартиби кандай? Өзгөчө кырдаалдын болушун жана узактыгын, ошондой эле өзгөчө кырдаал учурунда көрүлгөн айрым чаралардын зарылдыгын, пропорционалдуулугун жана убактылуулугун парламенттик көзөмөл жана соттук кароо барбы?
- v. Мындай жагдайларда көзөмөлдү камсыз кыла ала турган башка көз карандысыз механизмдер (анын ичинде омбудсмендер жана улуттук адам укуктары институттары) барбы?
- vi. Кандайдыр бир өзгөчө кырдаалдарда жарандык коом жана маалымат каражаттары үчүн жетиштүү коргоо каралганбы?²⁴

36. Мамлекеттин жана анын демократиялык институттарынын коопсуздугу жана калкынын коопсуздугу коргоого татыктуу маанилүү коомдук жана жеке кызыкчылыктар болуп саналат жана айрым адам укуктарынан убактылуу баш тартууга жана бийликтин өзгөчө бөлүштүрүлүшүнө алып келиши мүмкүн. Бирок, өзгөчө кырдаалдардагы ыйгарым укуктар өкмөттөр тарабынан бийликте калуу, оппозицияны басуу жана жалпысынан адам укуктарын чектөө үчүн кыянаттык менен пайдаланылышы мүмкүн. Ошондуктан, өзгөчө кырдаалдардагы ыйгарым укуктар зарылчылыктын шартына түздөн-түз жооп бериши керек.²⁵ Ошондуктан, мындай ыйгарым укуктардын мөөнөтүн, жагдайын жана

²³Караңыз: Парламенттер аралык бирлик, [Парламенттерде жасалма интеллект боюнча көрсөтмөлөр](#), 2024-жылдын декабры.

²⁴Европа Кеңешинин, Кризис кырдаалдарында адам укуктарын натыйжалуу коргоо боюнча [CM/Rec\(2024\)7 сунуштамасы](#).

²⁵Венеция комиссиясы, [CDL-PI\(2020\)005rev](#), Отчет - Өзгөчө кырдаалдар учурунда демократияны сактоо, адам укуктарын жана мыйзам үстөмдүгүн сактоо – Ой жүгүртүүлөр, 10-

көлөмүн катуу чектөө өтө маанилүү. ²⁶Өзгөчө кырдаалда да Мыйзам үстөмдүгүнүн негизги принциби үстөмдүк кылышы керек. Мамлекеттик коопсуздук жана коомдук коопсуздук маанилүү коомдук кызыкчылыктар болуп саналат, бирок аларды өзгөчө кырдаалдарды эске алуу менен Мыйзам үстөмдүгүнүн башка талаптарын толук сыйлаган демократияда гана натыйжалуу камсыз кылууга болот. Кыянаттык менен пайдалануудан качуу үчүн, бул өзгөчө кырдаалдын бүткүл мөөнөтүндө жарыяланган өзгөчө кырдаалдын болушун жана узактыгын, ошондой эле өзгөчө кырдаалдардагы ыйгарым укуктардын алкагында көрүлгөн чараларды парламенттик көзөмөлгө алууну жана соттук кароону талап кылат. Зарылчылык, пропорционалдуулук жана убактылуулук принциптери конституциядагы жана аны толуктаган мыйзамдагы ыйгарым укуктарды аныктоого, ошондой эле бул ыйгарым укуктарды ишке ашырууга жана колдонууга гана эмес, ошондой эле өзгөчө кырдаал учурунда көрүлгөн айрым чараларга да тиешелүү болушу өтө маанилүү.²⁷

37. Жарандык жана саясий укуктар жөнүндөгү эл аралык пакт (ICCPR), Адам укуктары боюнча Европа конвенциясы (ECHR) жана Адам укуктары боюнча Америка конвенциясы (ACHR)²⁸ басмырлоого жол бербөө принциби сакталган шартта, өзгөчө учурларда гана кепилденген укуктардан четтөө мүмкүнчүлүгүн караштырат. Абсолюттук укуктар деп аталгандардан четтөө мүмкүн эмес: жашоого укук²⁹, кыйноолорго жана адамгерчиликсиз же кадыр-баркты басмырлаган мамилеге же жазага тыюу салуу, кулчулукка тыюу салуу, кылмыш мыйзамдарын артка кайтарууга тыюу салуу жана *nullum crimen, nulla poena sine lege* (мыйзамсыз кылмыш жок, жаза жок) принциби жана башкалар.³⁰

8. Мыйзамды ишке ашыруу милдети

Мамлекеттик органдардын мыйзамды натыйжалуу аткаруусун камсыз кылуу үчүн кандай чаралар көрүлөт, анын ичинде, зарыл болгон учурда, жеке тараптарга каршы да?

- i. Мыйзам кабыл алынганга чейин жана андан кийин аны ишке ашыруудагы мүмкүн болгон тоскоолдуктар талданып жатабы?
- ii. Мыйзамдын аткарылбай калышына каршы натыйжалуу чаралар барбы?
- iii. Мыйзамда мыйзамга баш ийбегендиги үчүн так жана конкреттүү жазалар каралганбы?

пункт.

²⁶Ошол эле жердеги отчетунда, 6-16-пункттарда өзгөчө кырдаалды жөнгө салуучу принциптерди санап өткөн (б.а., мыйзам үстөмдүгүнүн негизги принциби, зарылчылык, пропорционалдуулук, убактылуулук, натыйжалуу (парламенттик жана соттук) көзөмөл, өзгөчө кырдаалдар жөнүндө мыйзамдардын алдын ала айтууга боло тургандыгы жана мамлекеттик мекемелердин ортосундагы берилгендик менен кызматташуу). Убактылуулуктун шартына келсек, ЕКПС пропорционалдуулук маселеси чаралардын узактыгы өзгөчө кырдаалдын узактыгы менен байланыштырылышын талап кылышы мүмкүн, бирок өзгөчө кырдаалдын өзүнүн убактылуу болушун талап кылбайт деп эсептеген (ЕКПС, *A. v the United Kingdom*, № [3455/05](#), 2009-жылдын 19-февралы, §178).

²⁷Ошол эле жерде, 6-пункт.

²⁸Европа адам укуктары боюнча конвенциясынын 15-беренеси; Жарандык жана саясий укуктар жөнүндөгү эл аралык пакттын 4-беренеси; Европа адам укуктары боюнча конвенциясынын 27-беренеси.

²⁹Мыйзамдуу согуштук аракеттерден тышкары.

³⁰Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2006\)015](#), Өзгөчө кырдаалдарда адам укуктарын коргоо боюнча корутунду, 9-пункт жана Адам укуктары боюнча Европа конвенциясынын 15-беренесине ылайык четтөөлөр боюнча циталанган сот практикасы.

- iv. Бул санкцияларды аткаруу үчүн мамлекеттик органдар тарабынан укук коргоо органдарынын бекем жана ырааттуу системасы барбы? Бул санкциялар ырааттуу колдонулабы?
- v. Мамлекеттик органдар тарабынан мыйзамдардын аткарылышы боюнча маалыматтар коомчулукка жеткиликтүүбү?
- vi. Мыйзам чыгаруу процессинин бир бөлүгү катары мыйзамдарды *алдын ала жана кийинки баалоо* каралганбы ?

38. Мыйзамдын толук аткарылышы сейрек учурларда гана мүмкүн болсо да, Укук үстөмдүгүнүн негизги талабы - мыйзамды сактоо. Бул, атап айтканда, мамлекеттик органдар мыйзамдарды натыйжалуу аткарышы керек дегенди билдирет. Эгерде мыйзамдар тийиштүү түрдө колдонулбаса жана аткарылбаса, Укук үстөмдүгүнүн маңызы суроо жаратат. Укукту аткаруу милдети үч бөлүктөн турат: (i), адамдар мыйзамга баш ийиши керек; (ii) мамлекет мыйзамды акылга сыярлык ³¹түрдө аткарышы керек; жана (iii) мамлекеттик кызмат адамдары аларга берилген ыйгарым укуктардын чегинде катуу иш-аракет кылышы керек.

39. Мыйзамдын натыйжалуу ишке ашырылышына тоскоолдуктар бийлик органдарынын мыйзамсыз же шалаакы аракеттеринен гана эмес, ошондой эле мыйзамдардын сапаты аны ишке ашырууну кыйындаткандыктан да келип чыгышы мүмкүн. Ошондуктан, мыйзамды кабыл алуудан мурун аны иш жүзүндө ишке ашырууга жөндөмдүүбү же жокпу, баалоо, ошондой эле анын натыйжалуу колдонулуп жатканын текшерүү абдан маанилүү. Бул мыйзам үстөмдүгү маселесин чечүүдө мыйзам чыгаруудан мурунку жана кийинки баалоо жүргүзүлүшү керектигин билдирет. *Мурдагы* мыйзамдардын *күчтүү* жана алсыз жактарын баалоо мыйзам чыгаруу процессинин табигый бөлүгү болушу керек.

40. Мыйзамдын тийиштүү түрдө аткарылышына мыйзамда санкциялардын жетиштүү түрдө так көрсөтүлбөгөндүгү, ошондой эле тиешелүү санкциялардын жетишсиз же тандалма түрдө аткарылышы тоскоол болушу мүмкүн .

9. Мыйзамдарды жана жаңы технологияларды сактоо

Мамлекеттик органдар жаңы технологияларды жайылтууда мыйзамды сактайбы?

- i. Автоматтык түрдө иштетилип жаткан жеке маалыматтар мамлекет тарабынан, ошондой эле жеке адамдар тарабынан чогултуу, сактоо жана иштетүү жагынан жетиштүү деңгээлде корголуп жатабы?
- ii. маалымат субъектисине карата адилеттүү иштетүүнү камсыз кылуу үчүн зарыл болгон кошумча маалыматтар жөнүндө маалымат берилгенби ?³²

³¹ Венеция комиссиясы тарабынан мыйзамдардын тийиштүү түрдө аткарылышын камсыз кылуу зарылдыгы көп учурда баса белгиленет: мисалы, [CDL-AD\(2014\)003](#), Молдованын шайлоо мыйзамдарына өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча мыйзам долбоору боюнча биргелешкен пикир, 11-пункт: "чыныгы демократиялык шайлоолорду өткөрүүдөгү негизги кыйынчылык бардык кызыкдар тараптардын саясий эркти көрсөтүүсү, мыйзамдын тамгасын жана рухун сактоо жана аны толук жана натыйжалуу ишке ашыруу бойдон калууда"; [CDL-AD\(2014\)001](#), Болгариянын Шайлоо кодексинин долбоору боюнча биргелешкен пикир, 85-пункт.

³² Анын ичинде контроллердин жана маалыматтарды коргоо боюнча кызматкердин инсандыгы, маалыматтарды иштетүүнүн максаттары, жеке маалыматтар сактала турган мөөнөт, маалыматтарга жетүү, оңдоо жана жок кылуу укугу, жеке маалыматтарды иштетүүчү объект жана арыз берүү укугу.

- iii. Мамлекеттик органдар тарабынан жасалма интеллектти жана жапырт жана максаттуу кармоо системаларын колдонууга уруксат берүү жол-жоболору мыйзамда белгиленгенби?
- iv. Мамлекеттик органдар жасалма интеллект системаларын жайгаштырганда мыйзам үстөмдүгүнүн принциптерин сактоону камсыз кылуу үчүн, ачык-айкындуулукту, жасалма интеллектти адамдардын көзөмөлүн жана жапырт жана максаттуу кармоо операцияларын, ошондой эле адам укуктарынын, мыйзам үстөмдүгүнүн жана демократиянын бузулушунун алдын алуу үчүн тобокелдиктерди жана таасирлерди башкаруу алкагын камсыз кылуу үчүн мыйзам кепилдиктерди береби?
- v. Жеке адамдарды жана жеке маалыматтарды коргоого, байкоо жүргүзүүгө жана жасалма интеллект системаларын жайылтууга байланыштуу эл аралык принциптерди жана талаптарды ишке ашыруучу ички мыйзамдардын укуктук шарттарынын сакталышын камсыз кылуу үчүн жетиштүү ыйгарым укуктарга жана ресурстарга ээ болгон көз карандысыз органдар барбы?
- vi. Мамлекеттик органдар тарабынан жеке маалыматтарды жана жасалма интеллект системаларын колдонуудан келип чыккан адам укуктарын бузууларды жоюу үчүн жеткиликтүү жана натыйжалуу чаралар барбы? Атап айтканда, байкоо жүргүзүү максатында колдонулганда?

41. Жеке маалыматтарды коргоону камсыз кылуу Укук үстөмдүгүнүн маанилүү талабы болуп саналат. Европа Кеңешинин бул тема боюнча эрежелери 108+ конвенциясында белгиленген, аны Европага кирбеген мамлекеттердин бир топ бөлүгү да ратификациялаган. Европалык соттук териштирүү комиссиясы да бул тема боюнча кеңири соттук практиканы чыгарган. Жеке ³³маалыматтарды коргоо i-ii суроолорунда кыскача баяндалгандай, мазмундук жана жол-жоболук талаптарды камтыйт.

42. Маалыматтык технологияларды колдонуунун өсүшү мурда каралбаган деңгээлде маалыматтарды чогултууну мүмкүн кылды. Бул жеке маалыматтарды автоматтык түрдө иштетүүгө байланыштуу адамдарды улуттук жана эл аралык укуктук жактан коргоону иштеп чыгуу зарылдыгын белгиледи. Мамлекет тарабынан, ошондой эле жеке субъекттер тарабынан маалыматтарды чогултуу, сактоо жана иштетүү мыйзамдуулук, адилеттүүлүк, ачык-айкындуулук, максатты чектөө, маалыматтарды минималдаштыруу, тактык, сактоону чектөө, бүтүндүк жана купуялуулук принциптерине ылайык келишин камсыз кылуу үчүн күчүндө болгон коопсуздук чаралары болушу керек.

43. Укук коргоо жана улуттук коопсуздук жаатындагы бардык маалымат банктарына жеке адамдарга мүмкүнчүлүк берген жол-жоболук принциптерди жана талаптарды толук колдонуу ачык себептерден улам мүмкүн эмес. Жеке адам бул тармактарда өз кызыкчылыктарын натыйжалуу коргоого мүмкүнчүлүгү жок болгондуктан, бул тармактардагы маалыматтарды коргоо боюнча жалпы көзөмөл органына бул принциптердин жана талаптардын сакталышын көзөмөлдөө жана жеке адамдардын укуктарын натыйжалуу коргоо үчүн жетиштүү ыйгарым укуктар жана ресурстар

³³Ошондой эле караңыз Венеция комиссиясынын [CDL-AD\(2024\)043](#), Укуктун үстөмдүгү жана адам укуктарына шайкеш келген тыңчы программаларды жөнгө салуу боюнча отчету жана анда келтирилген ЕККУнун соттук практикасы. Европа Биримдигинин деңгээлинде, ошондой эле караңыз (EU) [2016/679](#) жобосу Жеке маалыматтарды иштетүүгө байланыштуу жеке адамдарды коргоо жана мындай маалыматтардын эркин жүрүшү жөнүндө (Жалпы маалыматтарды коргоо жобосу - GDPR) жана кылмыштуу укук бузууларга же кылмыш жазаларын аткарууга байланыштуу жеке маалыматтарды иштетүүгө байланыштуу жеке адамдарды коргоо жөнүндө (ЕБ) [2016/680](#) Директивасы, ошондой эле мындай маалыматтардын эркин жүрүшү жөнүндө жана Кеңештин 2008/977/JHA (Укук коргоо органдарынын Директивасы - LED) Алкактык чечимин жокко чыгаруу жөнүндө.

берилиши керек. Же болбосо, тиешелүү ыйгарым укуктарга жана ресурстарга ээ болгон адистештирилген көзөмөл органын түзүүгө болот.

44. Максаттуу жана жапырт байкоо жүргүзүүнүн бардык түрлөрү негизги мыйзамдарда толук жөнгө салынышы керек. жана зарылчылык жана пропорционалдык принциптери менен чектелген. Байкоо жүргүзүүнү кыянаттык менен пайдаланууга каршы чаралар жана кепилдиктер, анын ичинде ³⁴коомдук жайларды видеобайкоого ³⁵байланыштуу чаралар каралышы керек.

45. Жапырт кармоо интернетке негизделген маалыматтарды жана байланыштарды алгоритмдер аркылуу сканерлөөнү, чогултууну жана талдоону камтыйт. Бул купуялуулукка олуттуу кийлигишүүлөрдү, ошондой эле сөз эркиндиги, маалымат жана биригүү эркиндиги сыяктуу башка укуктарды чектөөнү камтыйт.³⁶ Ушул себептен улам, жапырт кармоо кошумча коопсуздук чараларын талап кылат.³⁷

46. Европа Кеңешинин жасалма интеллект системаларынын жашоо циклиндеги иш-аракеттер боюнча эрежелери Европа Кеңешинин бир нече мүчө эмес мамлекеттери тарабынан кол коюлган Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенцияда (CETS 225) баяндалган.³⁸ Мамлекеттик органдар тарабынан жасалма интеллект системаларын колдонуу мыйзам менен жөнгө салынышы керек. Мыйзамдар жасалма интеллект

³⁴Атап айтканда, компьютердик тармакты эксплуатациялоону (тыңчы программалык камсыздоону) мамлекеттик жана жеке тараптар тарабынан колдонууга же экспорттоого уруксат берген атайын мыйзамдар болушу керек, анткени анын купуялуулукка кийлигишүү мүмкүнчүлүгү бир топ жогору жана ага карата атайын коопсуздук чараларын колдонуу зарыл, караңыз: [CDL-AD\(2024\)043](#), 16-пункт жана VK бөлүмү, атап айтканда, 131-пункт.

³⁵Европа Биримдигинин жасалма интеллект жөнүндөгү мыйзамы, бир нече өзгөчө учурларды эске албаганда, укук коргоо органдарынын максаттары үчүн коомдук жеткиликтүү жайларда "реалдуу убакыттагы" алыстан биометрикалык идентификациялоо системаларын колдонууга тыюу салат (5-берене) жана эмоцияларды таануу үчүн колдонуу үчүн арналган учурларда биометрикалык маалыматтарды колдонгон "жогорку тобокелдиктеги" жасалма интеллект системалары катары классификацияланат. Караңыз: Жасалма интеллект боюнча шайкеш келтирилген эрежелерди белгилеген (ЕБ) [2024/1689 жобосу](#) (Жасалма интеллект жөнүндөгү мыйзам).

³⁶Караңыз, атап айтканда, *Centrum för Rättvisa v. Sweden* [GC], № [35252/08](#), 2021-жылдын 25-майы жана *Big Brother Watch and others v. UK* [GC], № [58170/13](#), [62322/14](#) [24960/15](#), 2021-жылдын 25-майы. Ошондой эле Европа Биримдигинин Сот адилеттигинин юрисдикция соту, Бириккен [C-203](#) жана [698/15](#) иштер, *Tele2 Sverige AB v. Post-och telestyrelsen* *Secretary of State for the Home Department v. Tom Watson, Peter Brice and Geoffrey Lewis*, 2016-жылдын 21-декабры, ECLI:EU:C:2016:970; [C-623/17](#) иши, *Privacy International v. Тышкы иштер жана Шериктештик иштери боюнча мамлекеттик катчы, Ички иштер министрлигинин мамлекеттик катчысы, Өкмөттүк байланыш штабы, Коопсуздук кызматы, Жашыруун чалгындоо кызматы*, 2020-жылдын 6-октябры, ECLI:E U:C:2020:790; Бириккен иштер [C-511/18](#), [C-512/18](#) жана [C-520/18](#), *La Quadrature du Net жана башкалар v Premier minister and Others*, 2020-жылдын 6-октябры, ECLI:E U:C:2020:791.

³⁷Мисалы, ЕКПА жапырт кармоо режимин жана күчтүү соттук режимди көз карандысыз жана натыйжалуу көзөмөлдөө өзүм билемдикке жана кыянаттык коркунучуна каршы адекваттуу жана натыйжалуу кепилдиктерди камсыз кылуу үчүн жетиштүү "башынан аягына чейин" коргоо чараларын камсыз кылбагандыгын аныктады. Көз карандысыз уруксаттын жоктугу (ордер алуу үчүн арызга "тандоочулар" же идентификаторлор" деп аталган категориялардын киргизилбегендиги жана бул адамга байланыштуу тандоочуларга мурунку ички уруксат берилбегендиги менен бирге) жапырт кармоо режиминин негизги кемчилиги деп эсептелет. Караңыз: Европа соту, *Big Brother Watch жана башкалар Улуу Британияга каршы* [GC], № [58170/13](#), [62322/14](#) жана [24960/15](#), 2021-жылдын 25-майы, §425.

³⁸Европа Кеңешинин [Жасалма интеллект жана адам укуктары, демократия жана мыйзам үстөмдүгү боюнча алкактык конвенциясы \(CETS № 225\)](#). Европа Кеңешинин [Келишимдик кеңсесинин](#) кол коюулары (жана ратификациялары) боюнча жалпы маалымат алуу үчүн караңыз

системасынын жашоо циклиндеги иш-аракеттер адам укуктарын коргоо боюнча милдеттенмелерге шайкеш келишин камсыз кылышы керек. Мамлекеттик органдар тарабынан жасалма интеллект системаларын ишке ашыруу мыйзам үстөмдүгүн, демократияны жана адам укуктарын сактоо боюнча белгилүү бир талаптарга жооп бериши керек, бул жасалма интеллект системаларын ишке ашыруу жол-жоболорун, бул системаларды колдонууга байланыштуу тобокелдиктерди баалоону³⁹, белгилүү бир техникалык талаптарды (атап айтканда, жасалма интеллект системаларынын ачыктыгы жана ишенимдүүлүгү), натыйжалуу чараларды, аларды колдонууну көзөмөлдөө механизмдерин жана жасалма интеллект системаларын колдонуу үчүн жоопкерчиликке жана жоопкерчиликке байланыштуу эрежелерди билдирет.⁴⁰ Бул контекстте, адам укуктары, демократия жана мыйзам үстөмдүгү үчүн маанилүү тобокелдиктер кооптуу болгон жерде, жасалма интеллект системаларын жалпы ишке ашыруудан мурун коопсуз жөнгө салуучу чөйрөлөрдө (жөнгө салуучу кумдуктарда) алдын ала сыноо максатка ылайыктуу көрүнөт.⁴¹ Сот системасында жасалма интеллект системаларын колдонуу үчүн атайын кепилдиктер талап кылынат (төмөндөгү II.F.4 караңыз).

В. Юридикалык жактан ишенимдүүлүк

1. Мыйзамдын жеткиликтүүлүгү жана алдын ала көрүүгө мүмкүндүгү

Мыйзамдар жеткиликтүүбү жана алдын ала айтууга болобу?⁴²

³⁹ Ошол эле жерде, 16-берене. Европа Биримдигинин Жасалма интеллект жөнүндө мыйзамы ([2024/1689](#) - жөнгө салуу (ЕБ)) негизги укуктарга жана жалпысынан жогорку тобокелдиктеги Жасалма интеллект системаларына тиешелүү Жасалма интеллект боюнча шайкеш келтирилген эрежелерди белгилейт. Ошондой эле караңыз: Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенцияга [түшүндүрмө отчет](#), 105-пункт жана андан ары. Адам укуктары, демократия жана мыйзам үстөмдүгү көз карашынан алганда Жасалма интеллект системаларынын тобокелдигин жана таасирин баалоо боюнча атайын методология (HUDERIA методологиясы) Европа Кеңешинин Жасалма интеллект боюнча комитети тарабынан бекитилген. Ошондой эле караңыз: ["Администрация жана сиз - колдонмо"](#), 3- басылышы (Европалык укуктук кызматташтык комитети (CDCJ) тарабынан 2024-жылы басылып чыккан), анда мамлекеттик органдардын жеке адамдар менен болгон мамилелеринде Жасалма интеллект системаларын колдонуунун жана автоматташтырылган чечимдерди кабыл алуунун күчөшүнүн таасирин эске алат.

⁴⁰ [Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенцияга түшүндүрмө отчет](#), 95-102-пункттар.

⁴¹ Экономикалык кызматташтык жана өнүктүрүү уюму (ЭКӨУ), [Кеңештин жасалма интеллект боюнча сунуштамасы](#), V.2.3.а.; [Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенция](#), 13-берене. Жөнгө салуучу кумкоргондор – бул адам укуктарына, демократияга жана мыйзам үстөмдүгүнө терс таасирлерди болтурбоо үчүн сунушталган ыкма, ал "инновацияны өнүктүрүүгө, укуктук тактыкты камсыз кылууга жана жөнгө салуучу окутууну камсыз кылууга багытталган" ([Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенцияга түшүндүрмө отчет](#), 92-пункт). Бул куралды колдонуунун артыкчылыктары көп (караңыз: [Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенцияга түшүндүрмө отчет](#), 93-пункт).

⁴² Европа соту, *The Sunday Times* Улуу Британияга каршы (№ 1), № [6538/74](#), 1979-жылдын 26-апрели, §46 жана андан ары; *Rekvenyi Hungary*га каршы, № [25390/94](#), 1999-жылдын 20-майы, §34. Жеткиликтүүлүк жана алдын ала көрүү шарттары жөнүндө, мисалы, караңыз: ЕКПА, *Kurić жана башкалар Словенияга каршы* [GC], № [26828/06](#), 2012-жылдын 26-июну, §§341-349; *Amann v. Switzerland*, № [27798/95](#), 2000-жылдын 16-февралы, §50. Европа Биримдигинин Соттору (ЕБС) "укуктук тактык принциби бир жагынан мыйзам эрежелеринин так жана так болушун, экинчи жагынан, алардын колдонулушу мыйзамга баш ийген адамдар үчүн, айрыкча, терс кесепеттерге алып келиши мүмкүн болгон учурларда, алдын ала көрүнө тургандай болушун талап кылат" деп белгилеген. Бул принцип, башкалардын ичинде, мыйзамдар тиешелүү адамдарга аларга жүктөлгөн милдеттенмелердин көлөмүн так билүүгө мүмкүндүк бериши керектигин жана ал адамдар өздөрүнүн укуктары менен милдеттерин так аныктап, ошого жараша чараларды көрө алышы керектигин талап кылат" (ЕБС, [C-156/21](#), *Венгрия Европа Парламентине жана Кеңешине*

i.	Бардык мыйзам актылары күчүнө киргенге чейин жарыяланганбы?
ii.	Алар оңой эле жеткиликтүүбү?
iii.	Мыйзам чыгаруу актылары жана башка укук булактары акылдуу түрдө жазылганбы? Түшүндүрмө материалдар тиешелүү болгон учурда жеткиликтүүбү?
iv.	Жаңы мыйзамдарда мурунку мыйзамдардын кайсынысы жокко чыгарылаары же өзгөртүлөрү так көрсөтүлгөнбү?
v.	Түзөтүүлөр мыйзамдын бириктирилген, коомчулукка жеткиликтүү версиясына киргизилгенби? Жаңы түзөтүүлөр же мыйзамдар күчүнө киргенге чейин акылга сыярлык мөөнөттө жарыяланганбы?
vi.	Ченемдик укуктук актыны белгиленген талаптарга ылайык жарыялабагандык бул актыны сотто талашуу үчүн негиздүү негиз катары таанылабы?

47. Укуктук аныктык - бул жарандарга укуктук эрежелердин алдын ала көрүүгө жана туруктуулугуна кепилдик берген укуктун негизги принциби. Укуктук аныктыктын бир нече функциялары бар: ал коомдо тынчтыкты жана тартипти камсыз кылууга мүмкүндүк берет жана жеке адамдарга мыйзамды аткаруу үчүн жетиштүү билимге ээ болууга мүмкүндүк берүү менен укуктук натыйжалуулукка салым кошот. Ошондой эле, ал жеке адамдарга мамлекеттик бийликти жүзөгө ашырууда өзүм билемдик болгонбу же жокпу, өлчөй турган каражаттарды берет.

48. Мыйзамдар жана жалпысынан жөнгө салуулар Интернет жана расмий бюллетень аркылуу оңой жана акысыз жеткиликтүү болушу керек. Колдонулуп жаткан тиешелүү юридикалык текстти табуу салыштырмалуу жөнөкөй болушу керек, ал жөнөкөй, так жана түшүнүктүү тилде жазылышы керек.⁴³

49. Алдын ала көрө билүү деген мыйзам күчүнө кирерден мурун жарыяланышы жана мүмкүн болгон жерде анын юридикалык жана фактылык кесепеттерин алдын ала көрө билүү гана эмес, ошондой эле юридикалык субъектилер өз жүрүм - турумун ага ылайык жөнгө сала алышы үчүн жетиштүү тактык жана түшүнүктүүлүк менен түзүлүшү керек дегенди билдирет.⁴⁴

50. Бирок, талап кылынган алдын ала көрүүнүн так даражасы мыйзамдын мүнөзүнө жараша болот. Атап айтканда, кылмыш-жаза мыйзамдарында алдын ала көрүүнүн жогорку деңгээли абдан маанилүү. Жөнгө салууну талап кылган тармактарды аныктоо технологиялык тез өзгөрүүлөр доорунда өзгөчө кыйын, бирок мамлекеттин ар кандай кийлигишүүсүнүн (зарыл болсо, кесипкөй кеңеш менен) жана кадимки мыйзамдуу укуктарга кийлигишүүнүн алдын ала көрүүнү камсыз кылуунун негизги талабы бойдон калууда. Негизги максат - мыйзамга баш ийгендерге өз жүрүм-турумун жөнгө салууга жана иштерин тийиштүү түрдө уюштурууга мүмкүнчүлүк берүү жана мамлекеттин кийлигишүүсү зарыл, пропорционалдуу жана мыйзамдуу экенин камсыз кылуу.

каршы, 2022-жылдын 16-февралы, §223; Ушул сыяктуу мазмунда караңыз: [C-504/19](#), *Banco de Portugal and Others*, §51 жана [C-623/22](#), *Бельгиянын Салык Юристтери жана Башкалар Ассоциациясы*, 2024-жылдын 29-июлу, §§36-45).

⁴³Мисалы, мыйзам чыгаруу актылары Парламенттин веб-сайтында же башка расмий веб-сайтта жөнөкөйлөтүлгөн издөө параметрлери менен, мисалы, долбоордун номерин же долбоорлоо процессинин этабын билбестен, оңой жеткиликтүү болушу керек.

⁴⁴Европа соту, *The Sunday Times v. the United Kingdom (№ 1)*, № [6538/74](#), 1979-жылдын 26-апрели, §49. Ошондой эле мыйзам долбоорлоруна жетүү мүмкүнчүлүгү жөнүндө жогорудагы II.A.6.vi. караңыз.

2. Мыйзамдын туруктуулугу жана ырааттуулугу

Мыйзамдар туруктуу жана ырааттуубу?

- i. Мыйзамдар тез-тез же күтүүсүздөн өзгөрүп турбагандыктан туруктуубу?
- ii. Күтүлүп жаткан сот иштерине мыйзам чыгаруу кийлигишүүсүнө жол берилүүчү жагдайлар так аныкталганбы жана коомдук кызыкчылыктын жүйөлүү негиздерине байланыштуу иштер менен гана чектелеби?⁴⁵
- iii. Мыйзамдар ырааттуу колдонулуп жатабы?

51. Мыйзам чыгаруунун же аткаруу бийлигинин иш-аракеттеринин туруксуздугу жана карама-каршылыгы адамдын өз иш-аракеттерин пландаштыруу жөндөмүнө таасир этиши мүмкүн. Бирок, туруктуулук өзүнчө бир максат эмес: мыйзам ошондой эле өзгөрүп жаткан жагдайларга ыңгайлаша алышы керек .

52. Мыйзам өзүнүн мазмуну боюнча же күчү боюнча мыйзам чыгаруу аркылуу (тиешелүү коомдук талкуу жана эскертүү менен, ошондой эле мыйзамдуу күтүүлөргө терс таасирин тийгизбестен - төмөндө II.B.4 караңыз) же кээ бир укуктук салттарда апелляциялык соттор тарабынан таанылган принциптерге ылайык сот практикасын иштеп чыгуу аркылуу өзгөртүлүшү, жокко чыгарылышы жана/же өнүктүрүлүшү мүмкүн. Принципи боюнча мыйзам чыгаруучу органга мурда күчүндө болгон мыйзамдардан келип чыккан укуктарды жаңы ретроспективдүү мыйзамдар аркылуу жөнгө салууга тыюу салынбаса да, ретроспективдүү күчкө ээ болгон ар кандай мыйзамдар өзгөчө кылдат текшерүүнү талап кылат, мында Мыйзам үстөмдүгү принциби жана адилеттүү сот отуруму түшүнүгү мыйзам чыгаруучу органдын талашты соттук чечүүгө таасир этүүгө багытталган сот адилеттигин ишке ашырууга кийлигишүүсүнө жол бербейт, жалпы кызыкчылыктын ынандыралык негиздерин кошпогондо.⁴⁶ Мамлекет тарап болгон талашты соттук чечүүгө таасир этүүчү ретроспективдүү мыйзамдарды колдонууда өзгөчө коркунучтар бар, анын ичинде соттук териштирүүнү доогер үчүн эч кандай пайдасыз кылуу. ⁴⁷Мыйзам үстөмдүгүн жана адилеттүү сот отуруму түшүнүгүн сыйлоо мындай чараларды актоо үчүн кошулган ар кандай себептерге мүмкүн болушунча этият мамиле кылууну талап кылат. Бул принциптер укуктук тактык жана соттошуучулардын мыйзамдуу ишенимин коргоо түшүнүктөрүнүн маанилүү элементтери болуп саналат.⁴⁸ Бир гана аныкталуучу каралып жаткан ишке (*lex singularis*) багытталган мыйзамдар бийликти бөлүштүрүү принцибин бузат жана ага жол берилбеши керек.

53. Укуктун айрым тармактары өзгөчө туруктуулукка ээ болушу керек. Айрыкча шайлоо мыйзамдары үчүн мыйзам шайлоо системасын жакшыртуудан башка максатта өзгөртүлүп жатат деген түшүнүктөн алыс болуу керек. Негизги же кошумча шайлоо мыйзамдарына кечиктирилип жана тез-тез өзгөртүүлөр киргизүү шайлоо процессинин ишенимдүүлүгүнө жана ошону менен демократияга болгон ишенимге доо кетирет.⁴⁹

⁴⁵Европа соту, *Vegotex International SA v Belgium* [GC], № [49812/09](#), 2022-жылдын 3-ноябры, §§92-94.

⁴⁶ЕCHR, *Stran Greek Refineries жана Stratis Andreadis*, №. [13427/87](#), 9-декабрь, 1994-жыл, §49.

⁴⁷ Европа соту, *Улуттук жана провинциялык курулуш коому, Лидс туруктуу курулуш коому жана Йоркшир курулуш коому Улуу Британияга каршы* , № [21319/93](#), [21449/93](#) жана [21675/93](#), 1997-жылдын 23-октябры, §112.

⁴⁸Европа соту, *Vegotex International SA v Belgium* [GC], № [49812/09](#), 3-ноябрь, 2022-жыл, §§ 92-94.

⁴⁹Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2002\)023rev2-cor](#), Шайлоо маселелери боюнча жакшы тажрыйба кодекси, II.2. Ошондуктан, эгерде эл аралык стандарттарга карама-каршы келген кырдаалды оңдоо үчүн зарыл болбосо, кеңири коомдук консультациялардан кийин өкмөт менен

3. Сот чечимдериндеги юридикалык ишенимдүүлүк

Соттордун чечимдери жеткиликтүүбү?

- i. Соттун чечимдери жарыяланып, коомчулукка оңой жеткиликтүүбү?⁵⁰ анын ичинде ишенимдүү онлайн булактар аркылуу?
- ii. Соттун чечимдери коомчулук жана сот процессине катышкан тараптар түшүнө тургандай кылып жазылганбы? Алар жөнөкөй тилде натыйжалуу жеткирилгенби?
- iii. Соттор мыйзамды чечмелөө жана иштеп чыгуу принциптери жетиштүү деңгээлде такпы?
- iv. Сот системасындагы сот практикасынын ырааттуулугу толук камсыздалганбы? Сот процессине катышкан тараптар үчүн сот практикасынын ырааттуулугун камсыз кылуу үчүн кандайдыр бир соттук чаралар барбы?
- v. Жеткиликтүүлүк талабынан бошотулуштар жетиштүү деңгээлде негиздүүбү жана жарыялоого коюлган кандайдыр бир чектөөлөр (анонимдештирүү аркылуу же башка жол мененби) акылга сыярлык зарылчылыктан ашык эмеспи?

54. Соттун чечимдери кандайча аткарылышы мүмкүн кээ бир укуктук салттарда мыйзамдарды белгилейт, ал эми башка салттарда мыйзамдарды чечмелейт жана тактайт, алардын жеткиликтүүлүгү юридикалык аныктыктын бир бөлүгү болуп саналат. Жеке адамдардын укуктарын, мисалы, кылмыш иштери боюнча жашы жете электердин укуктарын коргоо үчүн чектөөлөрдү негиздөөгө болот. Ошондуктан, соттун чечимдери так жана түшүнүктүү тилде жазылышы жана тиешелүү маселе боюнча сот практикасына шайкеш келиши керек.⁵¹ Алар ошондой эле коомчулукка түшүнүктүү түрдө, коомчулукка оңой жеткиликтүү жана заманбап байланыш тажрыйбаларын чагылдырган каражаттар аркылуу жеткирилиши керек.

55. Мыйзамдардын бирдей колдонулушу коомчулуктун адилеттүүлүк жана калыстык жөнүндөгү түшүнүгүн, ошондой эле сот адилеттигин ишке ашырууга болгон ишенимин жогорулатат. Прецеденттер укуктун булагы катары каралабы же жокпу, же алар милдеттүүбү же жокпу, мурдагы чечимдер менен ой жүгүртүү жалпы укукта да, жарандык укук өлкөлөрүндө да соттор үчүн күчтүү курал болуп саналат.⁵² Соттор

оппозициянын ортосундагы консенсуска негизделген ушул стандарттарга ылайык түзөтүүлөр киргизилгенде же улуттук конституциялык соттордун же ага барабар юрисдикциядагы жогорку соттордун, эл аралык соттордун чечимдерин же эл аралык уюмдардын сунуштарын аткаруу үчүн шайлоо укугунун негизги элементтери, атап айтканда, шайлоо системасынын өзү, шайлоо комиссияларынын курамы жана шайлоо округдарынын чек араларын чийүү шайлоого бир жыл калганда түзөтүүлөргө ачык болбошу керек же конституцияда же кадимки мыйзамдан жогору деңгээлде жазылышы керек (караңыз: [CDL-AD\(2024\)027](#), Шайлоо укугунун туруктуулугу боюнча кайра каралган чечмелөөчү декларация).

⁵⁰Европа соту, *Фазлийский Болгарияга каршы*, № [40908/05](#), 2013-жылдын 16-апрели, §§64-70, атап айтканда §65; *Рякиб Бирюков Россияга каршы*, № [14810/02](#), 2008-жылдын 17-январы, §30 жана андан ары; *Кононов Латвияга каршы*, №. [36376/04](#), 17-май 2010-жыл, §185.

⁵¹Чечимдердин ырааттуулугунун жана тактыгынын башка себептери да бар, атап айтканда, кайра карап чыгуу/апелляциялык арыз берүү максатында соттун ой жүгүртүүсүн түшүнүү зарылдыгы.

⁵²ССЈЕ, Мыйзамды бирдей колдонуудагы соттордун ролу жөнүндө [№20 \(2017\) корутундусу](#), [Негизги тыянактар жана сунуштар \(а\) жана \(б\)](#).

мыйзамды чечмелей жана иштеп чыга турган принциптер жетиштүү деңгээлде так болушу керек.

4. Укуктук ишенимдүүлүктүн негизги принциптери: Мыйзамдуу күтүүлөр , артка аракет кылбоо, *nullum criminaln et nulla poena sine lege, res judicata* жана *ne bis in idem*

Юридикалык ишенимдүүлүктүн негизги принциптери сакталабы?

- i. Мыйзамдуу күтүүлөр принциби сакталып жатабы?
- ii. Чечимдердин акыркылыгы (*res judicata*) сакталышы камсыздалабы? ⁵³
- iii. Акыркы соттук чечимдер кайра каралышы мүмкүнбү? Акыркы соттук чечимдерди кайра карап чыгуунун шарттары так жана тар чөйрөдөбү?
- iv. Мыйзамдардын (кылмыш-жаза мыйзамдарынан башка) артка күчүн колдонууга жалпы тыюу салуу канчалык деңгээлде бар? Өзгөчөлүктөр барбы жана эгер бар болсо, кандай шарттарда?
- v. Айрыкча кылмыш-жаза мыйзамдарына байланыштуу: кылмыш-жаза мыйзамдарынын артка күчү тыюу салынабы? *nullum crimen sine lege* (мыйзамсыз кылмыш болбойт) жана *nulla poena sine lege* (мыйзамсыз жаза болбойт) принциптери колдонулабы? Жазалардын жана санкциялардын пропорционалдуулугу таанылып, сакталабы? *ne bis in idem* (кош кылмыш жасоого тыюу салуу) принциби сакталабы?

56. Мыйзамдуу күтүүлөр принциби юридикалык аныктыктын жалпы принцибинин бир бөлүгү болуп саналат. Ал мамлекеттик органдар, анын ичинде сот органдары мыйзамды гана эмес, убадаларын жана жогорулатылган күтүүлөрүн да сакташы керек деген идеяны билдирет. Мыйзамдуу күтүүлөр доктринасы боюнча, мыйзамдын негизинде ак ниеттүүлүк менен иш кылгандар мыйзамдуу күтүүлөрүнөн баш тартпашы керек. Бул доктрина мыйзамдарга гана эмес, мамлекеттик органдардын жеке чечимдерине, ошондой эле сот чечимдерине да тиешелүү. Бул акыркы талап соттордун сот практикасын өзгөртүү мүмкүнчүлүгүнө доо кетирбеши керек, бирок мындай өзгөртүүлөр алдын ала айтууга мүмкүн болушу керек. ⁵⁴Бирок, мыйзамдуу күтүүлөр принциби абсолюттук эмес экенин жана, мисалы, күтүлбөгөн жагдайлар пайда болгон жана

⁵³4-берене, ECHR 7-протоколу, ICCPR 14.7-беренеси, ACHR 8.4-беренеси (жаза иштери жаатында); *res judicata* принцибин сактоо жөнүндө, мисалы, ECtHR караңыз, *Брумереску Румынияга каршы*, № [28342/95](#), 1999-жылдын 28-октябры, §62; *Кулков жана башкалар Орусияга каршы*, № [25114/03](#), [11512/03](#), [9794/05](#), [37403/05](#), [13110/06](#), [19469/06](#), [42608/06](#), [44928/06](#), [44972/06](#) жана [45022/06](#), 2009-жылдын 8-январы, §27; *Дука Молдовага каршы*, № [75/07](#), 2009-жылдын 3-марты, §32. Сот *соттун чечимин сыйлоону* юридикалык жактан аныктыктын бир аспектиси катары карайт. Караңыз: *Markx v. Belgium*, № [6833/74](#), 1979-жылдын 13-июну, §58.

⁵⁴Европа Биримдигинин соту " мыйзамдуу күтүүлөрдү коргоо принцибине таянуу укугу тиешелүү адамга Европа Биримдигинин компетенттүү органдары тарабынан ыйгарым укуктуу, ишенимдүү булактардан алынган так, шартсыз жана ырааттуу кепилдиктер берилгенин болжолдойт" деп эсептеген (Европа Биримдигинин соту, [C-349/17](#), *Eesti Pagar AS*, 1997-жылдын 5-марты, §97; ошондой эле Европа Биримдигинин соту, [C-416/24](#) жана [C-417/24](#), *On Air Media Professionals* караңыз, 2025-жылдын 9-октябры §§60-67). Европа сотунун мыйзамына келсек, мыйзамдуу күтүүлөр доктринасы негизинен Адам укуктары боюнча Европа конвенциясынын Биринчи кошумча протоколунун 1-беренесинде кепилденген мүлктү коргоого тиешелүү: мисалы, Европа соту, *Anhaeuser-Busch Inc. v. Portugal* [GC], № [73049/01](#), 2007-жылдын 11-январы, §65; *Gratzinger and Gratzingerova v. the Czech Republic* [GC] караңыз. (дек.), № [39794/98](#), 2002-жылдын 10-июлу, §68 жана андан ары; *Улуттук жана Провинциялык Курулуш Коому, Лидс Туруктуу Курулуш Коому жана Йоркшир Курулуш Коому Улуу Британияга каршы*, № [21319/93](#), [21449/93](#) жана [21675/93](#), 1997-жылдын 23-октябры, §62 жана андан ары.

коомдук маанилүү кызыкчылыктар козголгон бардык жагдайларда колдонулбашы мүмкүн экенин баса белгилөө керек. Андан тышкары, юридикалык кызыкчылыктардын айрым категориялары өзгөрүшү мүмкүн (мисалы, социалдык жөлөкпулдарга укуктун көлөмү, салык саясаты).

57. Укуктук тактык принциби жана мыйзамдуу күтүүлөрдү коргоо мыйзам чыгаруучу органга өзгөчө жагдайларды эске албаганда, мыйзамдын расмий жарыяланышынан тартып күчүнө киргенге чейинки акылга сыярлык убакыт аралыгын камсыз кылуу милдетин жаратат (*vacatio legis*). Бул, айрыкча, коомдук жашоонун ар кандай тармактарындагы (мисалы, ишкердик ишмердүүлүк, билим берүү, социалдык жана саламаттыкты сактоо, салык салуу) олуттуу реформалар учурунда зарыл.

58. Чечимдердин акыркылыгы (*Res judicata*) апелляциялык арыз акыркы чечим кабыл алынгандан кийин, андан ары даттануу мүмкүн эместигин билдирет. Акыркы чечимдерди кайра карап чыгуу үчүн жүйөлүү себептер болбосо, аларды сактоо керек.⁵⁵ Принципиалдуу түрдө, *res judicata* дан четтөө олуттуу жана ынандыарлык мүнөздөгү жагдайлар зарыл болгондо гана акталышы мүмкүн.⁵⁶ Европа соту да, Европа соту да улуттук соттордун акыркы чечимдерин аткаруу үчүн кайра ачуу талабын койбойт. Ошого карабастан, айрым жагдайларда, мисалы, Укук үстөмдүгүн калыбына келтирүү контекстинде, эл аралык соттордун чечимдерин аткаруу милдети ⁵⁷ *res judicata* принцибинен четтөөнү актай алат. Бирок, колдонулган принциптердин (б.а., көз карандысыз трибунал алдында адилеттүү соттук териштирүү укугу жана юридикалык аныктык укугунун элементи катары *res judicata* принциби) ортосунда жетиштүү тең салмактуулукту камсыз кылуу үчүн кепилдиктерди камсыз кылуу өтө маанилүү болот (төмөндө Укук үстөмдүгүн калыбына келтирүү боюнча II.Н.1 караңыз).⁵⁸

59. Адамдар өздөрүнүн жүрүм-турумунун кесепеттери жөнүндө алдын ала кабардар болушу керек. Бул, айрыкча, кылмыш-жаза мыйзамдарынын алдын ала көрүүгө жана артка күчкө ээ эместигин билдирет⁵⁹. Артка⁶⁰ күчкө ээ эместик принциби кылмыш мүнөзүндөгү бардык санкцияларга тиешелүү (төмөндө процесстик кепилдиктер жөнүндө II.С.2 караңыз).⁶¹ Жарандык жана административдик укукта артка күч укуктарга жана мыйзамдуу кызыкчылыктарга терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Бирок, кылмыш-жаза

⁵⁵Караңыз: Европа Кеңеши жана Мыйзам үстөмдүгү - Жалпы маалымат, [CM\(2008\)170](#), 2008-жылдын 21-ноябры, 48-пункт.

⁵⁶ЕСтНР, *Морейра Феррейра Португалияга каршы* (№ 2) [БК], №. [19867/12](#), 11-июль 2017-жыл, § 62.

⁵⁷ *Ошол эле жерде*, §91; Ошондой эле CJEU, [C-620/17](#), *Hochtief Solutions AG Magyarországi Fióktelepe*, §55-56 караңыз.

⁵⁸ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2024\)029](#), Польша - Венеция комиссиясынын жана Адам укуктары жана мыйзамдуулук боюнча башкы дирекциянын сотторду статусун жөнгө салуучу европалык стандарттар боюнча биргелешкен корутундусу, 41-45-пункттар; [CDL-AD\(2024\)035](#), Польша – Конституциялык трибунал жана Конституциялык трибунал жөнүндөгү эки мыйзамга тиешелүү конституциялык түзөтүүлөрдүн долбоору боюнча корутунду, 39-пункт жана андан ары.

⁵⁹Мыйзамдын жеткиликтүүлүгү жана алдын ала көрүүгө боло тургандыгы жөнүндө жогорудагы II.В.1 караңыз.

⁶⁰Жаңы мыйзам адамдарды артыкчылыктуу абалга койгондо, артка кайтпоо принциби колдонулбайт. Европа соту Европа сотунун Европа соту Европа сотунун Европа соту жөнүндөгү 7-беренесине жумшак кылмыш-жаза мыйзамынын "ретроспективдүүлүгү" (артка кайтуу) принциби киргизилген деп эсептейт: караңыз: *Скоппола Италияга каршы* (№ 2) [GC], № [10249/03](#), 2009-жылдын 17-сентябры, 109-пункт.

⁶¹АУЕС, *Энгель жана башкалар Нидерландга каршы*, №. [5100/71](#), [5101/71](#), [5102/71](#), [5354/72](#) жана [5370/72](#), 8-июнь 1976-жыл, §§ 82-83. Ошондой эле караңыз: *Николета Георге с. Румани*, жок. [23470/05](#), 3-апрель 2012-жыл, §§ 25-26; *Balsytė-Lideikienė Литвага каршы*, №. [72596/01](#), 2008-жылдын 4-ноябры, §§ 56-61; *Лутц Германияга каршы*, №. [9912/82](#), 25-август 1987-жыл, §§ 54-55; *Өзтүрк Германияга каршы*, №. [8544/79](#), 21-февраль 1984-жыл, §49.

тармагынан тышкары, жеке адамдардын укуктарын артка күчкө ээ чектөөгө же жаңы милдеттерди жүктөөгө жол берилиши мүмкүн, бирок бул коомдук кызыкчылык үчүн жана пропорционалдык принципке ылайык (убакыт боюнча кошо алганда) гана.⁶² Мыйзам чыгаруучу соттор тарабынан каралып жаткан иштерде колдонуудагы мыйзамдардын колдонулушуна кийлигише албашы керек.

60. *Nullum crimen, nulla poena sine lege* (мыйзамсыз кылмыш жок, жаза да жок) кылмышты мыйзам гана аныктап, жазаны дайындай алат, ал ретроспективдүү түрдө колдонулбайт жана кылмыш - жаза мыйзамы айыпталуучуга зыян келтирип чечмеленбеши керек деген принциптерди камтыйт. Өзүм билемдик менен куугунтуктоого, соттоого жана жазалоого каршы натыйжалуу кепилдиктер каралышы керек.⁶³ Эгерде санкциялар колдонулса, пропорционалдуулук өзгөчө маанилүү, бул принцип административдик жана жарандык жазаларга да тиешелүү.⁶⁴

61. ECtHR арыз ээлерин бир эле фактылар боюнча, көбүнчө салыктык укук бузууларга байланыштуу эки башка тема боюнча куугунтуктоого байланыштуу бир катар иштерди карап чыккан. Атап айтканда, эгерде эки өндүрүш топтому – административдик жана кылмыш иштери – мазмуну жана убактысы боюнча жетиштүү түрдө тыгыз байланышта болсо, алар бир бүтүндүктү түзсө, кайталоо болбойт деген тыянакка келген. Бирок, эки өндүрүш топтому убакыт боюнча алыстатылган жана далилдерди чогултуунун жана баалоонун эки көз карандысыз процессин билдирген учурда *non bis in idem* принциби (кош жоопкерчиликке тыюу салуу) бузулат.⁶⁵

5. Юридикалык тактык жана жаңы технологиялар

Мамлекеттик органдар тарабынан колдонулган жасалма интеллект системалары укуктук тактык принциптерине шайкеш келишин камсыз кылуу механизмдери барбы?

- i. Мамлекеттик органдар тарабынан жасалма интеллект системасы колдонулуп жатканда маалымат алуу укугу толук камсыздалганбы?

⁶² Коомдук кызыкчылык кооптуу болгон учурда каржы жана салык чөйрөсүндө кайтарым күчкө ээ эместик принцибинен четтөөлөр кабыл алынышы мүмкүн (ошондой эле жогорудагы II.B.2.ii караңыз).

⁶³ Европа сотунун Адам укуктары боюнча соту, *S.W. Улуу Британияга каршы*, № [20166/92](#), 1995-жылдын 22-ноябры, §34; *CR Улуу Британияга каршы*, № [20190/92](#), 1995-жылдын 22-ноябры, §32; *Del Rio Prada Испанияга каршы* [GC], № [42750/09](#), 2013-жылдын 21-октябры, §77; *Vasiliauskas Литвага каршы* [GC], № [35343/05](#), 2015-жылдын 20-октябры, §153. Ошондой эле караңыз: Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2020\)005](#), Армения - Кылмыш-жаза кодексинин 300.1-беренесине байланыштуу Армениянын Конституциялык соту үчүн Amicus curiae кыскача баяндамасы, 46-47-пункттар.

⁶⁴ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2025\)037](#), Армения - Amicus Curiae Кылмыш-жаза кодексинин 236-беренесинин укуктук тактык боюнча европалык стандарттарга шайкештиги жөнүндө кыскача маалымат, 16-пункт. Юридикалык тактык принцибинен тышкары, жаза *белгилөөдө кылмыштуулуктун* жана пропорционалдуулуктун принциптери үчүн башка негиздемелер жана, албетте, башка маанилүү кылмыш-жаза укугу принциптери (мисалы, кылмыш-жаза укугу акыркы чара катары каралышы керектигин көрсөткөн *ultima ratio*) бар, алар сакталышы керек, бирок юридикалык тактыктан башка себептерден улам.

⁶⁵ Европа сотунун Адам укуктары боюнча соту, *A жана B Норвегияга каршы* [GC], № [24130/11](#) жана [29758/11](#), 2016-жылдын 15-ноябры, §§117-134, жакында эле *Йоханнессон жана башкалар Исландияга каршы ишинде колдонулгандай*, № [22007/11](#), 2017-жылдын 18-майы, §§49-56.

ii.	, киберкоопсуздук жана ачык-айкындуулуктун ⁶⁶ минималдуу талаптарын аткарууга милдеттүүбү ⁶⁷ ?
iii.	Аудитке жөндөмдүүлүк жана алгоритмдик сертификациялоо системалары барбы?
iv.	Мыйзамда ЖИ системаларынын укуктук тактык принциптерине шайкеш келишин камсыз кылуу үчүн башка механизмдер каралганбы?

62. Укуктук тактык жарандардан мыйзам кандайча колдонулаарын алдын ала көрө билүүнү талап кылат, ошондуктан алар өздөрүнүн жүрүм-турумунун кесепеттерин алдын ала көрө алышат жана мыйзамдуу күтүүлөрүнүн негизсиз түрдө көңүлү калбашы керек. Мамлекеттик орган жасалма интеллект системасын киргизгенде, аны колдонуу системанын натыйжалары ушул белгилүү бир талаптарга жооп берерин камсыз кылышы керек, атап айтканда (1) чечим жасалма интеллект куралы тарабынан кабыл алынарын билүү;⁶⁸ (2) натыйжа мыйзамга шайкеш келерине ишенүү; (3) жасалма интеллект куралы алып келиши мүмкүн болгон натыйжаларды алдын ала көрө билүү. Бул жасалма интеллект системаларын мамлекеттик органдар, мисалы, суроодо көрсөтүлгөндөр, колдонордон мурун, алар үчүн белгилүү бир техникалык талаптардын зарылдыгын билдирет (ii).

63. Юридикалык аныктыкты камсыз кылуунун техникалык принциптери болуп ишенимдүүлүк (беркемдүүлүктү, тактыкты, иштөөнү жана маалыматтарга байланыштуу

⁶⁶"Алгоритмдик ачыктык" термини көбүнчө алгоритм менен башкарылуучу системанын максаты, түзүмү жана негизги аракеттери жөнүндөгү ачыктыкты сүрөттөө үчүн колдонулат ([Европа Кеңешинин Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенциясына түшүндүрмө отчет](#), 58-пункт); Экономикалык кызматташтык жана өнүгүү уюму, [Кеңештин жасалма интеллект боюнча сунушу](#), ачыктык жана түшүндүрүүчүлүк боюнча IV.1.3.

⁶⁷Ишенимдүүлүк "жасалма интеллект системаларынын ишенимдүүлүгүн баалоодо жана текшерүүдө, ошондой эле бул процесстин далилдерин ачык-айкын документтештирүүдө жана жеткирүүдө стандарттардын, техникалык мүнөздөмөлөрдүн, кепилдик ыкмаларынын жана шайкештик схемаларынын ролун" билдирет ([Европа Кеңешинин Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенциясына түшүндүрмө отчет](#), 84-пункт).

⁶⁸Мисалы, Европа Кеңешинин [Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенциясынын 15-беренесинин 2-пунктунда](#) талаптар "контекстке ылайык, ЖИ системалары менен өз ара аракеттенген адамдарга адам менен эмес, мындай системалар менен өз ара аракеттенип жатканы жөнүндө кабарланышын камсыз кылууга умтулушу керек" деп жазылган.

башка зарыл шарттарды камтыйт⁶⁹), киберкоопсуздук (коопсуздук жана коргонуу) жана ачык-айкындуулук (түшүндүрмөлүүлүктү⁷⁰ жана чечмелөөнү⁷¹ камтыйт⁷²) саналат.

64. Техникалык талаптарды мамлекеттик органдар тарабынан түздөн-түз же ушул техникалык талаптардын сакталышын ырастай ала турган ишенимдүү үчүнчү тараптар (агенттиктер, реестрлер, сертификаттар) аркылуу жасалма интеллект системаларынын аудиттелишин жана сертификацияланышын камсыз кылуу механизмдери менен толуктоо зарыл.

⁶⁹Бул талаптар жасалма интеллект системасынын ар кандай кырдаалдарда, ал тургай ызычуулуу маалыматтарга, күтүлбөгөн сценарийлерге же алдоо аракеттерине карабастан туруктуу жана так иштөөсүн сактоо жөндөмүн билдирет. Башка функционалдык талаптар: "маалыматтардын сапаты жана тактыгы, маалыматтардын бүтүндүгү, маалыматтардын коопсуздугу жана киберкоопсуздук. Тиешелүү стандарттар, талаптар, кепилдик жана шайкештик схемалары бул элементтерди жасалма интеллект технологияларына коомдук ишенимди ийгиликтүү түзүү үчүн алдын ала шарт катары камтышы мүмкүн" ([Европа Кеңешинин Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенциясына түшүндүрмө отчет](#) , 85-пункт). Ошондой эле караңыз: Экономикалык кызматташтык жана өнүктүрүү уюму, [Кеңештин жасалма интеллект боюнча сунушу](#) , IV.1.4.

⁷⁰Бул принцип "башка программалык камсыздоо системалары сыяктуу эле, ЖИ системаларынын "долбоор боюнча коопсуз жана коопсуз" болушун камсыз кылууга багытталган, бул тиешелүү ЖИ субъекттери коопсуздукту жана коргонууну жөн гана техникалык өзгөчөлүктөр эмес, негизги талаптар катары карашы керек дегенди билдирет. Алар жасалма интеллект системасынын бүткүл жашоо цикли боюнча коопсуздукту жана коргонууну артыкчылыктуу деп эсептеши керек" ([Европа Кеңешинин Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенциясына түшүндүрмө отчет](#) , 87-пункт).

⁷¹Чечмелөөчүлүк "жасалма интеллект системасы кандайча божомолдорду же чечимдерди кабыл алаарын же башкача айтканда, жасалма интеллект системаларынын жыйынтыктары эксперттер жана эксперт эместер үчүн канчалык деңгээлде жеткиликтүү жана түшүнүктүү боло аларын түшүнүү жөндөмүн билдирет. Бул жасалма интеллект системаларынын ички иштешин, логикасын жана чечим кабыл алуу процесстерин адам колдонуучулары, анын ичинде иштеп чыгуучулар, кызыкдар тараптар жана акыркы колдонуучулар жана жабыркаган адамдар үчүн түшүнүктүү жана жеткиликтүү кылууну камтыйт" ([Европа Кеңешинин Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенциясына түшүндүрмө отчет](#) , 61-пункт).

⁷²«"Түшүндүрмөлүүлүк" термини техникалык мүмкүнчүлүктөргө жана жалпы таанылган техниканын деңгээлин эске алуу менен, жасалма интеллект системасы эмне үчүн маалымат берери, божомолдорду, мазмунду, сунуштарды же чечимдерди чыгарары жөнүндө жетиштүү түшүнүктүү түшүндүрмөлөрдү берүү мүмкүнчүлүгүн билдирет... Мындай учурларда ачык-айкындуулук, мисалы, жасалма интеллект системасы маалымат берүүдө же чечим кабыл алууда эске алган факторлордун тизмеси түрүндө болушу мүмкүн» ([Европа Кеңешинин Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенциясына түшүндүрмө отчет](#) , 60-пункт). Ошондой эле [Экономикалык кызматташтык жана өнүктүрүү уюмунун \(ЭКӨУ\)](#), [Кеңештин жасалма интеллект боюнча сунуштамасын](#) , IV.1.3 караңыз .

С. Бийликти кыянаттык менен пайдаланууга жол бербөө⁷³

1. Жалпы коопсуздук чаралары

Мамлекеттик, айрыкча административдик органдардын өзүм билемдигине жана бийликти кыянаттык менен пайдалануусуна каршы укуктук кепилдиктер барбы? Өзүм билемдик жана бийликти кыянаттык менен пайдалануу түшүнүктөрү так аныкталганбы?

- i. Бул коопсуздук чаралары милдеттүү юридикалык булактарда (мисалы, конституцияда, мыйзамда, ата мекендик жана эл аралык сот практикасында) каралганбы?
- ii. Мамлекеттик бийликти кыянаттык менен пайдаланууну алдын алуу, оңдоо жана жазалоо механизмдери барбы?
- iii. Мамлекеттик органдардын дискрециялык ыйгарым укуктарын жүзөгө ашыруусуна ачык юридикалык чектөөлөр барбы?⁷⁴
- iv. Теңчилик, пропорционалдуулук жана мыйзамдуу күтүүлөрдү коргоо сыяктуу жалпы материалдык-укуктук принциптер мамлекеттик/административдик иш-аракеттерге жана чечимдерди кабыл алууга колдонулаары камсыздалганбы?
- v. Бийликти жүзөгө ашырууну соттук кайра карап чыгуу барбы?
- vi. Акыйкатчы сыяктуу мекеме тарабынан мамлекеттик/административдик иш-аракеттерге көзөмөл барбы?⁷⁵

65. Мыйзам үстөмдүгү мамлекеттик органдардын жана барган сайын жеке тараптардын да бийликти көзөмөлдөөгө багытталган. Бул жерде негизги көңүл административдик органдардын бийликти кыянаттык менен пайдалануусуна бурулат. Бирок, жогорудагы II.A.3 пунктунда көрсөтүлгөндөй, мамлекеттик функциялар жеке тараптар тарабынан

⁷³ECtHR тарабынан өзүм билемдиктен коргоо бир нече учурларда айтылган. Кийинки эскертүүдө келтирилгендерден тышкары, мисалы, караңыз *Хусейн (Абу Зубайда) Польшага каршы*, № [7511/13](#), 2014-жылдын 24-июлу, §521 жана андан ары; *Хасан Улуу Британияга каршы* [GC], № [29750/09](#), 2014-жылдын 16-сентябры, §106; *Грузия Россияга каршы (I)*, № [13255/07](#), 2014-жылдын 3-июлу, §182 жана андан ары (ЕКПнын 5-беренеси); *Ивинович Хорватияга каршы*, № [13006/13](#), 2014-жылдын 18-сентябры, § 40 (ЕКПнын 8-беренеси). Европа Биримдигинин соту үчүн, мисалы, караңыз *Hoechst v. Commission*, Бириккен иштер [46/87 жана 227/88](#), 1989-жылдын 21-сентябры, §19; *Orange v. European Commission*, [T -402/13](#), 2014-жылдын 25-ноябры, §89. Дискрециялык ыйгарым укуктардын чектери жөнүндө Европа Кеңешинин жакшы башкаруу боюнча [CM/Rec\(2007\)7 сүнүшүнүн тиркемесинин](#) 2.4-беренесин (“Мыйзамдуулук принциби”) караңыз: “[Мамлекеттик органдар] өз ыйгарым укуктарын белгиленген фактылар жана колдонуудагы мыйзамдар аларга ушундай укук берген учурда гана жана алар берилген максат үчүн гана жүзөгө ашырат.”

⁷⁴, Европа Кеңеши жана Мыйзам үстөмдүгү - Жалпы сереп, [CM\(2008\)170](#), 2008-жылдын 21-ноябры, 46-пункт ; Европа Адам укуктары боюнча соту, *Малон Улуу Британияга каршы*, № [8691/79](#), 1984-жылдын 2-августу, §68; *Сегерстедт-Виберг жана башкалар Швецияга каршы*, № [62332/00](#), 2006-жылдын 6-июну, §76 (8-берене). Заманбап коомдун татаалдыгы мамлекеттик кызмат адамдарына дискрециялык бийлик берилиши керектигин билдирет. Швеция жана Финляндия сыяктуу бир катар мамлекеттерде мамлекеттик органдар объективдүү болууга умтулушу керек болгон принцип жөн гана басмырлоочу мамилеге тыюу салуудан да ашып түшөт жана мамлекеттик башкарууга жана социалдык капиталга болгон ишенимди бекемдөөчү маанилүү фактор катары каралат.

⁷⁵Бул жагынан караңыз: Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2019\)005](#), Омбудсмен институтун коргоо жана өнүктүрүү боюнча коомдук принциптер (“Венеция принциптери”).

аткарылганда, мамлекеттик органдарга карата да бийликти кыянаттык менен пайдаланууга каршы ушундай эле кепилдиктер болушу керек.

66. Аткаруу жана административдик бийликтин эркиндиги чексиз болушу Мыйзам үстөмдүгүнө каршы келет. Демек, өзүм билемдиктен коргоо үчүн мыйзамда мындай эркиндиктин көлөмү көрсөтүлүшү керек .

67. Мамлекеттик органдардын кароосун чектеген жалпы мазмундук принциптер, мисалы, теңчилик, пропорционалдуулук жана мыйзамдуу күтүүлөрдү коргоо болушу керек (жогорку II.B.4 караңыз) .

2. Процессуалдык коопсуздук чаралары

Мамлекеттик органдардын өзүм билемдигине жана бийликти кыянаттык менен пайдалануусуна каршы процедуралык кепилдиктер барбы?

- i. *Audi alteram partem* ("экинчи тарапты угуу") принцибин сактоого милдеттүүбү? Бул принципти сактабоо соттордо административдик чечимдерге каршы чыгуу үчүн негиздүү негиз болуп саналабы?
- ii. Мыйзам көп сандагы адамдарга таасир этүүчү дискрециялык административдик чечимдер кабыл алынганга чейин коомдук консультацияларды өткөрүүгө көмөктөшөбү же жок дегенде уруксат береби?
- iii. Себептерди көрсөтпөө мындай чечимдерге соттордо каршы чыгуу үчүн негиздүү негиз болуп саналабы?
- iv. Административдик жана коомдук укук чечимдери үчүн жооптуу адамдарды юридикалык жактан жоопкерчиликке тартуу механизми барбы?
- v. Эгерде административдик чечим жасалма интеллект системасына негизделген болсо, жасалма интеллект системасы эмне үчүн белгилүү бир чечимди тандап алгандыгынын себептерин түшүндүрүү кепилденеби? Эгерде система туура эмес иштесе, ким жооптуу (мамлекеттик же жеке) экени айкынбы? Чечимдин кайсы аспектилери системага, ал эми кайсы аспектилери адамдын эркине калтырылары айкынбы?
- vi. Мыйзамда кылмыш ишин козгоого барабар болгон административдик чаралар колдонулган учурда (бул административдик чаралардын улуттук мыйзамдардагы категориясына карабастан) адилеттүү соттук териштирүү кепилдиктерин жана натыйжалуу чарага жетүү мүмкүнчүлүгүн камтыган жетиштүү процесстик кепилдиктер каралганбы?

68. Дискрециялык ыйгарым укуктарды кыянаттык менен пайдаланууга жол бербөөчү жол-жоболук кепилдиктер болушу керек, мисалы , чечимге таасир эткендердин пикирин угуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушун камтыган *audi alteram partem* ("экинчи тарапты угуу") принцибин сактоо .

69. Демократиялык башкаруунун негизги элементи катары, көп сандаган адамдарга таасир этүүчү дискрециялык административдик чечимдерди кабыл алуу үчүн, мисалы, пландаштыруу жаатында же экологиялык маселелерге байланыштуу, акыркы чечимдер ар кандай кызыкдар тараптардын пикирлерин эске алуу менен кабыл алынышын жана коомдук колдоо үчүн негиз түзүлүшүн камсыз кылуу максатында коомдук консультацияларды өткөрүү зарыл .

70. Принцип боюнча, себептерди келтирүү милдети административдик чечимдерге да тиешелүү.⁷⁶ Бирок, бул милдеттенменин чектөөлөрү бар, ал, негизинен, белгилүү бир чечимге дуушар болгон адамга чечим эмне үчүн кабыл алынганын же соттук териштирүүлөрдүн контекстинде эмне үчүн утуп же утулуп калганын билүүгө мүмкүндүк берет. Европа соту белгилегендей, "[трибуналдын] себептерди келтирүү милдети арыз ээси тарабынан келтирилген ар бир аргументке деталдуу жоопту талап кылбайт, тескерисинче, ошол териштирүүнүн жыйынтыгы үчүн чечүүчү болгон аргументтерге конкреттүү жана ачык жоопту гана талап кылат".⁷⁷

71. Ар кандай дискрециялык ыйгарым укук соттук же башка көз карандысыз кароо тарабынан көзөмөлдөнүшү керек. Колдо болгон каражаттар ачык жана оңой жеткиликтүү болушу керек. Акыйкатчыга же талашсыз юрисдикциянын башка түрүнө кайрылуу да орундуу болушу мүмкүн.

72. Административдик жана коомдук укук боюнча чечимдер үчүн жооптуу адамдар юридикалык жактан жоопкерчилик тартышы керек.

73. Алгоритмдик чечимдерди кабыл алуу жана жасалма интеллектти колдонуу мыйзам үстөмдүгүнүн жаңы маселелерин жаратат. Мамлекеттик органдардын чечимдеринде жасалма интеллект системалары көрүнүктүү ролду ойногондо (айрыкча, бул сот системасында жасалма интеллектти колдонууга байланыштуу болгондо, төмөндөгү II.F.4 караңыз) жоопкерчилик принциби абдан маанилүү. Бул системанын сунуштама берүү себептерин так түшүндүрүүнү билдирет. Эгерде бул себептер жеткирилип, жарандар түшүнө алса гана, жабыркагандар тиешелүү органдарга арыздана алышат.⁷⁸ Жоопкерчилик принциби ошондой эле "жоопкерчиликти так чегин"⁷⁹ аныктоо зарылдыгын баса белгилейт. Мамлекеттик органдар тарабынан колдонулган жасалма интеллект системасынын кандайдыр бир туура эмес иш-аракети үчүн ким (мамлекеттик же жеке менчик субъект) күнөөлүү экенин аныктоочу жол-жоболор менен аны колдонууда бир нерсе туура эмес болуп калса, ким жооптуу экенин тактоо керек,⁸⁰ ошондой эле тиешелүү адамга жасалма интеллект системасы тарабынан кабыл алынган же сунушталган чечимдерди аныктоо жана талашуу үчүн жетиштүү маалымат болушу керек.⁸¹ Жасалма интеллект системаларын колдонуу үчүн жоопкерчиликти жана жоопкерчиликти белгилөөдө, коомдук чечимдин кайсы аспектилерин жасалма интеллект системасынын автоматташтырылган ишинин натыйжасы болуп саналаарын жана кайсы аспектилерин адамдар тарабынан кабыл алынган чечимдерге көз каранды экенин тактоо

⁷⁶Мисалы, караңыз [Европа Биримдигинин Негизги укуктар хартиясынын](#) 41.2.с беренеси . Адилеттүү соттук териштирүү жөнүндө төмөндөгү II.F.3.v пунктун да караңыз.

⁷⁷OECD, *Мелгарехо Мартинес де Абелланога Испанияга каршы*, №. [11200/19](#), 14-декабрь 2021-жыл, §41.

⁷⁸Экономикалык кызматташтык жана өнүгүү уюму, [Кеңештин жасалма интеллект боюнча сунуштары](#), IV.1.5.

⁷⁹[Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенцияга түшүндүрмө отчет](#), 68-пункт.

⁸⁰ Ошол эле жерде: «Башкача айтканда, бардык катышуучулар жасалма интеллект системаларынын жашоо циклиндеги иш-аракеттер үчүн жооптуу, алар мамлекеттик же жеке уюмдарбы, айырмасы жок, ар бир Тараптын эрежелеринин, укуктук ченемдеринин жана башка тиешелүү механизмдеринин учурдагы алкагына баш ийиши керек, бул жасалма интеллект системаларынын контекстине колдонулган жоопкерчиликти натыйжалуу бөлүштүрүүгө мүмкүндүк берет».

⁸¹ *Ошол эле жерде*, 69-пункт: «Жоопкерчилик жана жоопкерчилик принциби ачык-айкындуулук жана көзөмөл принцибинен ажырагыс, анткени ачык-айкындуулук жана көзөмөл механизмдери жасалма интеллект системаларынын кантип иштээрин жана кандайча натыйжаларды берерин ачык көрсөтүү менен жоопкерчиликти жана жоопкерчиликти камсыз кылат. Тиешелүү кызыкдар тараптар негизги процесстерди жана алгоритмдерди түшүнгөндө, адам укуктарына, демократияга же мыйзам үстөмдүгүнө терс таасирлер, анын ичинде адам укуктарынын бузулушу болгон учурда жоопкерчиликти аныктоо жана дайындоо оңой болот».

маанилүү. Мамлекеттик башкаруу кызматкерлери тарабынан жасалма интеллект системаларын колдонуу боюнча атайын окутуу өтө маанилүү.

74. ЕКПАнын сот практикасына ылайык, кылмыш ишин козгоого негиз болгон административдик чаралар, алардын улуттук мыйзамдардагы категориясына карабастан, адилеттүү соттук териштирүүнүн талаптарына баш иет.⁸²

3. Коррупция⁸³ жана кызыкчылыктардын кагылышуусу

Коррупциянын алдын алуу жана ага каршы күрөшүү боюнча жетиштүү чаралар көрүлүп жатабы?

- i. Мамлекеттик милдеттерди аткарууда коррупциянын алдын алуу үчүн мамлекеттик кызматкерлерге карата белгилүү бир жүрүм-турум эрежелери колдонулабы? Бул чараларды аткарбоо натыйжалуу, пропорционалдуу жана алдын алуучу жазаларга алып келеби?
- ii. Коррупциянын жогорку тобокелдигине дуушар болгон тармактарда конкреттүү алдын алуу чаралары көрүлдүбү?
- iii. Коррупция жана коррупцияга байланыштуу кылмыштар бар эл аралык стандарттарга ылайык кылмыш жоопкерчилигине тартылганбы? Бул укук бузуулар натыйжалуу, пропорционалдуу жана токтотуучу санкцияларга дуушар болобу? Коррупция же коррупцияга байланыштуу укук бузуу үчүн соттолгондугуна кошумча чаралар колдонулушу мүмкүнбү?
- iv. Жогорудагы алдын алуу жана кылмыш-жаза мыйзамдарынын чаралары мамлекеттик кызмат адамдарынын бардык категорияларына тиешелүүбү? Мамлекеттик кызмат адамдарынын айрым категорияларына кирешелери, мүлкү жана кызыкчылыктары жөнүндө маалыматтарды үзгүлтүксүз ачыктоо жана/же мамлекеттик кызматынын же мандатынын башында жана аягында кошумча талаптар сыяктуу кошумча чаралар колдонулабы?
- v. Коррупцияга каршы күрөшүү жана мамлекеттик сектордун бүтүндүгүн сактоо үчүн жооптуу органдар жетиштүү адамдык жана финансылык ресурстар менен камсыздалганбы, ал эми зарыл болгон учурда тергөө ыйгарым укуктары жана тийиштүү деңгээлдеги адистештирүү барбы? Бул органдар аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийлигинен жетиштүү оперативдик көз карандысыздыкка ээби?
- vi. Коррупциялык аракеттерди ачыктоого көмөктөшүүчү чаралар, атап айтканда, маалымат берүүчүлөрдү коргоочу мыйзамдар жана саясаттар барбы, ошондой эле отчет берүү үчүн ишеним телефондору жана коррупцияга каршы күрөшүү органдарын жеке адамдар үчүн жеткиликтүү кылуу боюнча башка чаралар барбы?
- vii. Мамлекет бул жааттагы эл аралык мониторингдин жыйынтыктарын сактайбы? Мамлекет өзү коррупцияга каршы саясатынын натыйжалуулугун баалайбы жана зарыл болгон учурда тийиштүү түзөтүү чараларын көрөбү?

⁸²АУК, *Николета Георге с. Румани*, жок. [23470/05](#), 3-апрель 2012-жыл, §§ 25-26; *Balsytė-Lideikienė Литвага каршы*, №. [72596/01](#), 2008-жылдын 4-ноябры, §§ 56-61; *Лутц Германияга каршы*, №. [9912/82](#), 25-август 1987-жыл, §§ 54-55; *Өзтүрк Германияга каршы*, №. [8544/79](#), 21-февраль 1984-жыл, §49; *Энгель жана башкалар Нидерланддарга каршы*, № [5100/71](#), [5101/71](#), [5102/71](#), [5354/72](#) жана [5370/72](#), 1976-жылдын 8-июну, §§ 82-83.

⁸³Караңыз: Коррупцияга каршы мамлекеттер тобу (GRECO), *Үч баалоо раундунан алынган сабактар (2000-2010) - Тематикалык макалалар; Парламент мүчөлөрүнүн, соттордун жана прокурорлордун коррупциянын алдын алуу жаатындагы төртүнчү баалоо раундунун тенденциялары жана корутундулары жөнүндө отчет* (2017); *Борбордук өкмөттөр (жогорку аткаруучу функциялар) жана укук коргоо органдары жаатындагы бешинчи баалоо раундунун негизги принциптери, тенденциялары жана кыйынчылыктары боюнча отчет* (2025).

Коррупцияга каршы аракеттердин натыйжалуулугуна же бүтүндүгүнө доо кетирген көрүнүштөргө каршы чаралар көрүлүүдөбү?⁸⁴

75. Коррупция коомдук ишенимди кетирет, институттарды алсыратат жана өзүм билемдикке жана бийликти кыянаттык менен пайдаланууга алып келет. Андан тышкары, коррупция мыйзамдын бирдей колдонулушун бузушу мүмкүн. Ошондуктан, ал мыйзам үстөмдүгүнүн негиздерин бузат. Бийликтин үч бутагы тең тиешелүү болгону менен, коррупция сот, прокуратура жана укук коргоо органдары үчүн өзгөчө көйгөй болуп саналат, алар коррупцияга каршы аракеттердин натыйжалуулугун камсыз кылууда маанилүү ролду ойношот. Ар кандай эл аралык конвенцияларда жана башка документтерде каралган алдын алуучу жана жазалоочу чараларды натыйжалуу сактоо жана ишке ашыруу коррупцияга каршы күрөшүүдө абдан маанилүү.⁸⁵

76. Алдын алуу жагынан алганда, ⁸⁶мамлекеттик кызмат адамдарынын бардык категорияларына (мисалы, мамлекеттик кызматкерлер, мамлекеттик жана жергиликтүү деңгээлдеги шайланган жана дайындалган кызмат адамдары, соттор, прокурорлор ж.б.) карата жүрүм-турумдун белгилүү бир эрежелери колдонулушу керек, алар төмөнкүлөрдү камтыйт: 1) коомдук жашоодо ак ниеттүүлүктү жайылтуу (калыстык жана нейтралдуулук ж.б.); 2) белектер жана башка жеңилдиктер; 3) мамлекеттик ресурстарды пайдалануу; 4) ачыкка чыгарылбашы керек болгон маалыматты пайдалануу; 5) үчүнчү жактар жана мамлекеттик чечимдерди кабыл алууга таасир этүүнү көздөгөн адамдар менен байланышуу (анын ичинде өкмөттүк жана парламенттик иш); жана 6) кызыкчылыктардын кагылышуусу. Акыркысы мамлекеттик кызмат адамынын өзүнүн кызматтык милдеттерин калыс жана объективдүү аткарууга таасир этүүгө жөндөмдүү же таасир этип жаткандай көрүнгөн жеке кызыкчылыгы (үчүнчү жак, мисалы, тууганы же жубайы) болгон учурда келип чыгышы мүмкүн. ⁸⁷Мындай кызыкчылыктардын кагылышуусун алдын алуу жана башкаруу үчүн мамлекеттик кызмат адамдары өздөрүнүн мамлекеттик кызматына туура келбеген кызмат орундарын жана иш-аракеттерди аныктоочу эрежелерге, кызыкчылыктардын кагылышуусун алдын ала ачыктоо талаптарына жана чыныгы, потенциалдуу же болжолдонгон кызыкчылыктардын кагылышуусу болгон учурда четтетүү эрежелерине баш ийиши керек. *Лоббизм* жана шайлоо өнөктүгүн каржылоону көзөмөлдөө боюнча мыйзамдар жана жоболор ⁸⁸кызыкчылыктардын кагылышуусун алдын алууда жана башкарууда

⁸⁴ Мисалы, мыйзам чыгаруу процессин манипуляциялоо, сот чечимдерин жана санкцияларын аткарбоо жана аткарбоо, иммунитеттер, коррупцияга каршы күрөшүү жана башка жооптуу органдардын аткаруу аракеттерине кийлигишүү – анын ичинде саясий коркутуу, айрым мамлекеттик мекемелерди курал катары колдонуу, коррупция жөнүндө кабарлаган журналисттерди жана жарандык коомдун мүчөлөрүн коркутуу.

⁸⁵ [Бириккен Улуттар Уюмунун Коррупцияга каршы конвенциясы](#); Европа Кеңешинин [Коррупция боюнча кылмыш-жаза укугу боюнча конвенциясы](#) (CETS 173); ошондой эле [Коррупция боюнча жарандык укук боюнча конвенцияны](#) (CETS 174), [Коррупция боюнча кылмыш-жаза укугу боюнча конвенцияга кошумча протоколду](#) (CETS 191). Мамлекеттик кызмат адамдарынын жүрүм-турум кодекстери боюнча [CM/ Rec\(2000\)10](#) сунуштамасын, [CM/Res \(97\)24 резолюциясын караңыз](#). коррупцияга каршы күрөшүүнүн жыйырма жетектөөчү принциби жөнүндө.

⁸⁶ бул эрежелерди көзөмөлдөө жана алардын аткарылышы боюнча жоболор кириши керек. Караңыз: GRECO, Мамлекеттик кызмат адамдарынын жүрүм-турум кодекстери: GRECOнун жыйынтыктары жана сунуштары, [Greco\(2019\)5](#).

⁸⁷ [Бириккен Улуттар Уюмунун Коррупцияга каршы конвенциясы](#), атап айтканда, 8.5-берене; [CM/ Rec\(2000\)10](#), Тиркеме - Мамлекеттик кызмат адамдарынын жүрүм-турумунун үлгү кодекси, 13-берене жана андан ары; караңыз: [CM/Res \(97\) 24](#) коррупцияга каршы күрөшүүнүн жыйырма жетектөөчү принциби жөнүндө.

⁸⁸ Коомдук чечимдерди кабыл алуу жана түшүндүрмө меморандум контекстинде лоббизмдик иш-аракеттерди укуктук жөнгө салуу боюнча Европа Кеңешинин [CM/Rec\(2017\)2](#) сунуштамасы;

маанилүү ролду ойнойт. Андан тышкары, айрым категориядагы кызмат адамдары (мисалы, жогорку кызматтагы кызмат адамдары же коррупциянын тобокелдиги жогору деп эсептелген тармактарда иштегендер) айланма эшиктерди же "пантуфляжды" чектөө үчүн кирешелерин, активдерин жана кызыкчылыктарын ачыктоо талаптары (ачыкка чыгаруу жөнүндө отчеттор тиешелүү деңгээлдеги текшерүү менен коштолот), аларды дайындоодо атайын абийирдүүлүк талаптары, кесиптик дисквалификациялар жана жумуштан кийинки чектөөлөр сыяктуу катаал эрежелерге баш ийиши керек.

77. Коомдук бүтүндүктү сактоого багытталган кылмыш-жаза мыйзамдарынын жоболору эл аралык стандарттарга шайкеш келтирилиши керек (мисалы, пассивдүү жана активдүү паракорлук, таасир соодасы, кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу, кызматтык милдеттерин бузуу үчүн жазалоону караштыруу менен), укук бузуулар натыйжалуу, пропорционалдуу жана токтотуучу санкцияларга дуушар болушу жана коррупциядан түшкөн каражаттарды конфискациялоо, мамлекеттик кызматтан четтетүү (ж.б.) сыяктуу кошумча чараларды көрүү мүмкүнчүлүгү каралышы керек. Тергөө жана активдерди кайтарып алуу боюнча эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүү керек.⁸⁹ Коррупцияга каршы күрөшүү үчүн жооптуу органдар, укук коргоо органдарынын мекемелери же коррупциянын алдын алуу мекемелери болсун, тийиштүү ресурстарга ээ болушу керек жана өз функцияларын аткаруу үчүн аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийликтеринен жетиштүү оперативдик көз карандысыздыкка ээ болушу керек.⁹⁰

D. Текшерүүлөр жана баланстар

1. Институционалдык текшерүүлөр жана баланстар

Конституция негизги конституциялык органдардын ортосундагы тең салмактуулукту сактоо жана текшерүү системасы кепилденгенби?

- i. Конституция бийликтин бөлүнүшүн кепилдейби? Ал негизги конституциялык органдардын ортосундагы тең салмактуулукту сактоо жана токтотуу системасын камтыйбы?
- ii. Конституциялык органдардын ортосундагы берилгендик менен кызматташуу принциби сакталабы? Кызматташтык ишке ашпай калган учурда тоскоолдуктарга каршы механизмдер барбы?
- iii. Соттордун көз карандысыздыгы мыйзамда жана практикада кепилденгенби?
- iv. Мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлигинин чараларын конституциялык кайра кароонун көз карандысыз жана жакшы иштеген системасы барбы?⁹¹
- v. Парламенттик азчылыктын укуктары конституцияда же Парламенттин Регламентинде кепилденгенби?

Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2013\)011](#), Демократиялык системадагы институттан тышкаркы катышуучулардын ролу (лоббизм) боюнча отчет.

⁸⁹ [Бириккен Улуттар Уюмунун Коррупцияга каршы конвенциясынын](#) 43-49-беренелери; [Коррупция боюнча кылмыш-жаза жоопкерчилиги жөнүндө конвенциянын](#) 25-31-беренелери (CETS 173).

⁹⁰ Караңыз, *башкалардын ичинде* Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2023\)046](#), Грузия – Коррупцияга каршы күрөшүү жөнүндө мыйзамдын Коррупцияга каршы күрөшүү бюросуна тиешелүү жоболору боюнча корутунду, 17-пунктта, анда коррупцияны иликтөө жана куугунтуктоо үчүн жооптуу адамдар, адатта, жогорку деңгээлдеги көз карандысыздыкты талап кылаары, бирок белгилүү бир "алдын алуучу" функциялар (шайлоо өнөктүгүн каржылоо жана мүлк менен кирешени декларациялоо жаатында) мындай органдын көз карандысыздыгы жана саясий нейтралитетин кабылдоо үчүн кошумча кепилдиктерди талап кылышы мүмкүн экени белгиленген.

⁹¹ Төмөндө Конституциялык кайра карап чыгуу боюнча G эталонун кененирээк караңыз.

vi.	Конституция жергиликтүү (жана аймактык) өз алдынча башкарууга кепилдик береби?
vii.	Өзүм билемдик менен жумуштан бошотууга каршы жетиштүү кепилдиктери бар кесипкөй мамлекеттик кызмат барбы?
viii.	Адам укуктарын көзөмөлдөө жана шайлоо укугу жаатында көз карандысыз, саясий эмес органдар барбы? Алардын көз карандысыздыгы конституция менен кепилденгенби?

78. Бийликти бөлүштүрүү, айрыкча сот бийлигинин көз карандысыздыгында чагылдырылгандай, конституциялык демократиянын негизги принциби болуп саналат. Өз кезегинде, тең салмактуулук жана көзөмөл демократиялык институттардын иштеши, азчылыктарды коргоо жана мыйзам үстөмдүгү үчүн зарыл кепилдик болуп саналат. Бул тең салмактуулук жана көзөмөл системасы институционалдык келишимдерди жана мамилелерди гана эмес, ошондой эле институттарды көзөмөлдөөгө жана кеңешүүчү чечимдерди кабыл алууга салым кошууга жөндөмдүү бекем жана жетиштүү деңгээлде корголгон жарандык мейкиндик (анын ичинде эркин маалымат каражаттары, көз карандысыз академиялык мекемелер жана өкмөттүк эмес уюмдар) түрүндөгү институционалдык эмес механизмдерди да камтышы керек.

79. Жакшы иштеген текшерүү жана тең салмактуулук системасы мамлекеттик институттардын натыйжалуулугун төмөндөтпөйт. Натыйжалуулук жана "текшерүүлөр жана тең салмактуулуктар", тескерисинче, бири-бирин бири-бирин бекемдөөчү катары каралышы керек. Текшерүүлөр жана тең салмактуулуктар ошондой эле мамлекеттик институттардын берилгендик менен кызматташуусунун саясий милдетине карама-каршы келбейт, анткени ал жөн гана мамлекеттин ар кандай бутактарынын ортосунда жоопкерчиликти туура бөлүштүрүлүшүн камсыз кылат. Берилгендик менен кызматташуу принциби ар кандай конституциялык органдардын ортосундагы чыр-чатактарды чечүү үчүн пайдалуу механизм катары кызмат кылышы мүмкүн.⁹² Бирок, бул принцип сакталбай калуу коркунучу бар болгондуктан, бир конституциялык орган экинчисинин ишине тоскоолдук кылгандыктан, мыйзамдарда тиешелүү тоскоолдуктарга каршы механизмдер каралышы керек.⁹³

80. Парламенттик, жарым-жартылай президенттик жана президенттик саясий системанын ортосундагы тандоо конституциялык мыйзам чыгаруучу тарабынан кароого алынган саясий чечим болуп саналат. Бирок, сот бийлигинин көз карандысыздыгы жана натыйжалуу конституциялык кароонун болушу,⁹⁴ саясий режимди тандоого карабастан, бардык текшерүү жана тең салмактуулук системаларында маанилүү элемент болуп саналат.

⁹²Мисалы, караңыз: Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2012\)026](#), Румыния өкмөтү жана парламенти тарабынан башка мамлекеттик мекемелерге карата көрүлгөн аракеттеринин Конституциялык принциптерге жана мыйзам үстөмдүгүнө шайкештиги жөнүндө корутунду жана Конституциялык сотту уюштуруу жана иштетүү боюнча №47/1992 Мыйзамга өзгөртүү киргизүү боюнча өкмөттүн өзгөчө кырдаал жөнүндөгү токтому жана Румынияда референдум өткөрүүнү уюштуруу боюнча №3/2000 Мыйзамга өзгөртүү киргизүү жана толуктоо киргизүү боюнча өкмөттүн өзгөчө кырдаал жөнүндөгү токтому, 73-пунктун уландысы; [CDL-AD\(2022\)053](#) -е, Черногория - Черногориянын президенти жөнүндөгү мыйзамга өзгөртүү киргизүү боюнча мыйзам боюнча шашылыш корутунду, 29-пункт.

⁹³Бул жагынан төмөндөгү Конституциялык кароо боюнча G эталонун караңыз. Айрым өлкөлөрдө конституциялык соттор ар кандай конституциялык органдардын ортосундагы мүмкүн болгон чыр-чатактарды чече алышат. Бирок, бул, айрыкча, конституциялык соттун өзүнүн иштешине тоскоолдук жаралганда, тоскоолдуктарга каршы механизмдердин зарылдыгын жокко чыгарбайт.

⁹⁴Жазуу жүзүндөгү конституциясы бар өлкөлөр үчүн.

81. Сот бийлигинен жана конституциялык кайра карап чыгуудан тышкары, текшерүүлөр жана тең салмактуулуктар саясий бийликти кыянаттык менен пайдалануу тобокелдиктерин көзөмөлдөй турган жана азчылыктардын кызыкчылыктарын, айрыкча адам укуктарын көзөмөлдөө, шайлоо мыйзамдары, маалымат каражаттарын жөнгө салуу жаатында коргоого салым кошо турган башка көз карандысыз, көпчүлүккө баш ийбеген органдарды камтышы мүмкүн. Көз карандысыз борбордук банк дагы текшерүүлөр жана тең салмактуулуктардын элементи түзө алат.⁹⁵

82. Жергиликтүү жана аймактык деңгээлдеги өз алдынча башкаруу демократияны гана өнүктүрбөстөн, институционалдык текшерүүлөрдүн жана тең салмактуулуктун ажырагыс элементи түзөт. Бул контекстте субсидиардык принцибин сактоо маанилүү: маселе жергиликтүү же аймактык деңгээлде жакшыраак чечиле турган болсо, борбордук бийлик органдары кийлигишүүдөн алыс болушу керек.

83. Кесипкөй мамлекеттик кызмат көпчүлүк саясий бийликти кыянаттык менен пайдалануудан дагы бир коргоону камсыз кыла алат. Кесипкөй мамлекеттик кызматкерлерди өзүм билемдик менен жумуштан бошотуудан коргоо керек. Ар кандай юрисдикциялар мамлекеттик кызматтын курамына карата ар кандай мамилелерди колдонушу мүмкүн. Бирок, убакыт менен чектелген дайындоолор же Өкмөткө баш ийген администрациянын жогорку деңгээлдериндеги саясий дайындоолор өзүнчө Мыйзам үстөмдүгүнө карама-каршы келбейт.

2. Жарандык мейкиндиктин укуктук базасын камсыз кылуу

Жарандык мейкиндикти жеңилдеткен жана коргогон укуктук база барбы?

- i. Жарандык мейкиндикке байланыштуу фундаменталдык укуктарды (атап айтканда, сөз эркиндиги, чогулуш жана биригүү эркиндиги) колдонуудагы мыйзамдар жана саясаттар тааныйбы жана коргойбу? Бул укуктарга чектөөлөр адам укуктары боюнча эл аралык стандарттарга дал келеби? Конституцияда камтылган негизги кепилдиктер барбы? Мыйзамдар жана саясаттар коомдогу бардык топтор үчүн жарандык мейкиндикти басмырлоосуз натыйжалуу коргойбу?
- ii. Жарандык коом уюмдарынын түзүлүшү, иштеши жана алардын мындан ары да жашап турушу мыйзам менен натыйжалуу корголуп жатабы? Укуктук жана саясий алкактар жарандык коомдун катышуучуларынын көз карандысыздыгын жана плюрализмдин коргойбу? Буга жарандык коом уюмдарынын каржылоого жетүүсүн чектебеген мыйзам чыгаруу мүмкүнчүлүгү киреби?
- iii. Сөз эркиндиги керексиз кийлигишүүлөрдөн сакталып, адам укуктары боюнча эл аралык милдеттенмелерге ылайык кепилденгенби? Маалымат алуу жана ага жетүү укугу кепилденгенби?
- iv. ЖМКнын плюрализмдин камсыз кылуу үчүн конституциялык жана укуктук коргоолор барбы? ЖМКнын менчик ээлигинин ачык-айкындуулугун жөнгө салуучу жана медиа рыногунун топтолушуна жол бербөөчү эрежелер барбы? Мыйзам ЖМКнын эркиндигин, анын ичинде редакциялык көз карандысыздыкты жана булактарды коргоону коргойбу? ЖМК адистерине маалыматка жана коомдук документтерге жетүү кепилденгенби? Олуттуу

⁹⁵ Венеция комиссиясынын айрым мүчө мамлекеттеринин конституцияларында жана/же органикалык мыйзамдарында көз карандысыз борбордук банктар акча-кредит туруктуулугун сактоо механизми, конституциялык коомдук жыргалчылык катары ачык айтылган. Европа Биримдигинин мүчө мамлекеттери үчүн борбордук банктардын көз карандысыздыгы Европа Биримдигинин иштеши жөнүндө келишимде бекитилген.

	социалдык таасирге ээ болгон онлайн платформалар мыйзамдын үстөмдүгүнө баш ийиши керекпи? Бул платформаларды жөнгө салуучу эрежелердин көз карандысыз жөнгө салуучу органдар тарабынан аткарылышын жана бул жөнгө салуучу органдардын чечимдери соттук кароого алынышын камсыз кылуучу коргоо чаралары барбы?
v.	Мыйзам маалымат бергендерди коргойбу?
vi.	ЖМК кызматкерлеринин купуялуулугун жана сөз эркиндигин, анын ичинде байкоо жүргүзүүдөн жана SLAPP'тан коргогон мыйзамдар барбы ⁹⁶ ?
vii.	Укуктук база чогулуш эркиндигине болгон укукту тааныйбы жана коргойбу? Чыгуулар жөнүндө кабарлоо же уруксат алуу жол-жобосу чогулуш эркиндигине болгон укукту негизсиз түрдө чектебейби? Чогулуштарга тыюу салуу же токтотуу негиздери жетиштүү деңгээлде так жана алдын ала көрүүгө мүмкүнбү? Чогулуштар жөнүндөгү эрежелерди бузгандыгы үчүн жазалар пропорционалдуу түрдө колдонулабы?

84. Жакшы иштеген текшерүү жана тең салмактуулук системасы үчүн зарыл болгон бекем жарандык мейкиндик укуктук жана маданий кепилдиктерге муктаж. Колдоочу саясий жана укуктук маданиятсыз (төмөндө II.H.2.b караңыз), укуктук кепилдиктерди толук ишке ашыруу мүмкүн эмес.

85. Сөз эркиндиги, чогулуштар жана биригүүлөр конституцияда бекемделиши жана кадимки мыйзамдар жана сот практикасы аркылуу андан ары корголушу керек. Бул эркиндиктерге коюлган чектөөлөр эл аралык адам укуктары укугуна ылайык келиши керек.

86. Жарандык коом уюмдарынын түзүлүшүнө жана ишмердүүлүгүнө көмөктөшүү, ошондой эле бул уюмдарды ашыкча кийлигишүүдөн коргоо өзгөчө маанилүү. ошондой эле эркин жана плюралисттик маалымат каражаттарынын кепилдигин түзүү.

87. Аналогдук жана санариптик дүйнөдө бекем жарандык мейкиндикти камсыз кылуу өтө маанилүү. Ошондуктан, Укук үстөмдүгүндө чагылдырылган бийликти текшерүү жана тең салмактуулуктун таанылган принциптерин санариптик жарандык мейкиндикке өткөрүп берүү жана ылайыкташтыруу зарыл.⁹⁷ Бүгүнкү коомдордо онлайн платформалар аткарган маанилүү коомдук функцияны эске алганда, олуттуу социалдык таасирге ээ болгондор жеке адамдар катары каралышы мүмкүн, алардын чечимдери мамлекеттик бийлик органдарынын чечимдерине окшош эле катардагы жарандарга таасир этет (II.A.3 караңыз). Ошондуктан, мыйзам үстөмдүгүн сактоону камсыз кылуу үчүн бул платформалар үчүн жоопкерчилик алкагын түзүү өтө маанилүү. Муну ишке ашыруунун бир жолу - бул платформалар колдонуучуларына койгон колдонуу шарттарынын чегинде юридикалык талаптарды коюу. Кандай болгон күндө да, кээ бир онлайн

⁹⁶ SLAPPs – бул коомчулуктун катышуусуна каршы стратегиялык доо арыздар, алар “алардын бутасына куугунтуктоо же коркутуу каражаты катары коркутуп-үркүтүлгөн, башталган же жүргүзүлгөн жана коомдук кызыкчылык маселелери жана коомчулуктун катышуусуна байланыштуу укуктарды жүзөгө ашыруу боюнча эркин пикир билдирүүгө тоскоолдук кылууга, тыюу салууга, чектөөгө же жазалоого багытталган юридикалык аракеттер” деп түшүнүлөт. Караңыз: Европа Кеңеши, Коомдук катышууга каршы стратегиялык доо арыздарды колдонууга каршы туруу боюнча [CM/Rec\(2024\)2 сунушу \(SLAPPs\)](#); Коомдук катышууга катышкан адамдарды ачыктан-ачык негизсиз дооматтардан же соттук териштирүүлөрдөн коргоо боюнча 2024-жылдын 11-апрелиндеги (ЕБ) [2024/1069](#) Директивасы (“Коомчулуктун катышуусуна каршы стратегиялык доо арыздар”).

⁹⁷ БУУнун Башкы Ассамблеясы, Санарип доорундагы купуялуулук укугу, 2020-жылдын 16-декабрындагы [A/RES/75/176](#), БУУнун Башкы Ассамблеясы, [75](#) - сессия, №49 тиркеме, 3-оп. абзац: “(...) адамдар оффлайн режиминде ээ болгон укуктар онлайн режиминде да корголушу керек (...)”.

платформалардын социалдык таасири адам укуктарын сыйлоону, ошондой эле жеке пикир билдирүүгө жана коомдук талкууларга катышууга тең укуктуу мүмкүнчүлүктү камсыз кылууга багытталган тобокелдиктерди баалоо жана азайтуу алкагын актайт. Ошо сыяктуу эле, олуттуу социалдык таасирге ээ болгон платформалар контентти модерациялоо механизмдеринен жана платформанын башка функцияларынан келип чыккан дискриминациялык таасирлердин тобокелдиктерин баалоо жана азайтуу үчүн юридикалык жактан милдеттүү болушу керек. Бул алкак көз карандысыз жөнгө салуучу органдар тарабынан аткарылышы керек жана медиация сыяктуу мурунку альтернативдүү талаш-тартыштарды чечүү механизмдери менен бирге кийинчерээк соттук кароодон өтүшү керек.

88. Көбүнчө коррупцияны ачыкка чыгаруу менен байланышканы менен (II.C.3.vi караңыз), маалымат берүүчүлөр жалпысынан коомдук кызыкчылыкка келтирилген олуттуу коркунучтарды же зыянды аныктоодо маанилүү ролду ойношот, ошону менен институционалдык ыйгарым укуктарды текшерүүнү камсыз кылышат.⁹⁸Маалымат берүүчүлөрдүн отчеттуулугун колдоо жана аларды өч алуудан коргоо үчүн мыйзамдар жана саясаттар болушу керек.

⁹⁸Европа Кеңеши, Кылмыш жөнүндө кабарлоочуларды коргоо боюнча [CM/Rec\(2014\)7 сунуштамасы](#); Биримдик мыйзамдарын бузган адамдарды коргоо боюнча (ЕБ) [2019/1937 Директивасы](#).

Е. Теңчилик жана басмырлоого жол бербөө

1. Басмырлоого жол бербөө⁹⁹

Басмырлоого жол бербөө принциби сакталабы?

- i. Конституцияда белгилүү бир негиздер боюнча басмырлоого жол бербөө принциби жана укугу камтылганбы?
- ii. Басмырлоого жол бербөө мыйзам менен натыйжалуу кепилденгенби?
- iii. Конституция жана/же мыйзамдар түз жана кыйыр басмырлоону так аныктап, тыюу салабы¹⁰⁰ жана мындай басмырлоонун ар кандай көрүнүштөрүн тааныйбы¹⁰¹?
- iv. Мамлекеттик органдардын негизсиз басмырлоонун алдын алуу жана ага каршы күрөшүү, ошондой эле мындай жүрүм-турум жеке адамдардын ортосундагы мамилелерде болгон учурда да компенсация төлөө боюнча юридикалык милдеттенмеси барбы? Атап айтканда, жек көрүүчүлүк кылмыштарына¹⁰² жана жек көрүүчүлүк сөздөрүнө каршы күрөшүү үчүн натыйжалуу укуктук база барбы¹⁰³?
- v. Мамлекеттик органдардын зомбулук учурларында мотивдерди натыйжалуу жана жетиштүү иликтөө жүргүзүүгө милдеттүүбү жана зомбулук басмырлоочу себептерден улам (гендердик, расалык, диний, ЛГБТИ-фобия же башка) болгон деп шектенүүгө негиз барбы?

⁹⁹Мисалы, караңыз: ЕККУнун 14-беренеси; ЕККУнун 12-протоколу; Стамбул конвенциясынын 4-беренесинин 2 жана 4-пунктары; ЖСУЭПтин 12, 26-беренелери; ЕККУнун 24-беренеси; ЕККУЭПтин 2 жана 19-беренелери.

¹⁰⁰Түз басмырлоо окшош же тиешелүү түрдө окшош кырдаалдардагы адамдарга карата аныкталган мүнөздөмөгө же статуска негизделген мамиленин айырмасын сүрөттөйт (мисалы, ЕКХЕ, *Карсон жана башкалар Улуу Британияга каршы* [GC], № [42184/05](#), 2010-жылдын 16-марты, §61 караңыз). Кыйыр басмырлоо жалпы саясаттын же чаранын диспропорционалдуу түрдө зыяндуу таасири түрүндө болушу мүмкүн, ал нейтралдуу түрдө берилгени менен, белгилүү бир топко өзгөчө басмырлоочу таасир этет (мисалы, ЕКХЕ, *Биао Данияга каршы* [GC], № [38590/10](#), 2016-жылдын 24-майы, §103 караңыз).

¹⁰¹Мындай басмырлоонун ар кандай көрүнүштөрүнө куугунтуктоо (корголгон негизге байланыштуу каалабаган жүрүм-турум, адамдын кадыр-баркын тебелеп-тепсеүү жана/же коркутуучу, кастык, кемсинтүүчү, кемсинтүүчү же кемсинтүүчү чөйрөнү түзүү максатында же натыйжасы менен), басмырлоого көрсөтмө берүү (корголгон негиздердин бирине байланыштуу адамдарга анча жагымдуу эмес мамиле кылууну талап кылуу), көп жолу басмырлоо (өз-өзүнчө иштеген бир нече негиздер боюнча басмырлоо), кесилиштик басмырлоо (бир нече негиздер боюнча басмырлоо, мында бул негиздер бири-бири менен ажырагыс болуп, белгилүү бир басмырлоонун түрлөрүн пайда кылгандай иштейт жана өз ара аракеттенет) жана ассоциация аркылуу басмырлоо ("корголгон мүнөздөмөгө" ээ болгон башка адам менен байланышынан улам адамга анча жагымдуу эмес мамиле кылуу) кирет. Бул ар кандай көрүнүштөрдүн аныктамаларын жана Европа сотунун жана/же Европа сотунун тиешелүү соттук практикасын караңыз: Европа Биримдигинин Фундаменталдык укуктар боюнча агенттиги жана Европа Кеңеши, [Европалык басмырлоого каршы укук боюнча колдонмо](#) (2018).

¹⁰²Жек көрүү кылмышы – бул бир же бир нече чыныгы же кабыл алынган жеке мүнөздөмөлөргө же статуска негизделген жек көрүү элементи менен жасалган кылмыш. [CM/Rec\(2024\)4 тиркемеси](#) - Министрлер комитетинин мүчө мамлекеттерге жек көрүү кылмыштарына каршы күрөшүү боюнча сунушу, 2-пункт.

¹⁰³Жек көрүүчүлүк сөздөрү деп бир адамга же адамдардын тобуна карата зомбулукту, жек көрүүнү же басмырлоону козуткан, жайылткан же актаган, же болбосо алардын чыныгы же таандык жеке мүнөздөмөлөрүнө же статусуна байланыштуу аларды кемсинткен бардык түрдөгү билдирүүлөр түшүнүлөт. [CM/Rec\(2022\)16 тиркемеси](#) - Министрлер комитетинин мүчө мамлекеттерге жек көрүүчүлүк сөздөрүнө каршы күрөшүү боюнча сунушу, 1.2-пункт.

89. Европалык адам укуктары боюнча конвенцияга ылайык басмырлоого жол бербөө принциби мыйзам боюнча ар кандай негизсиз теңсиз мамилеге тыюу салууну жана бардык адамдарга жынысы, жынысы, расасы, түсү, тили, дини, саясий же башка көз карашы, улуттук же социалдык теги, улуттук азчылык менен байланышы, мүлкү, туулган жери же башка статусу сыяктуу негиздер боюнча түз жана кыйыр түрдө басмырлоого каршы бирдей жана натыйжалуу коргоо кепилденгенин талап кылат. "Башка статус" түшүнүгү кеңири мааниге ээ жана Европалык адам укуктары боюнча конвенция тарабынан жаш курагы, гендердик иденттүүлүгү, сексуалдык ориентациясы, ден соолугу жана майыптыгы, ата-энелик жана үй-бүлөлүк абалы, жумушка жана жашаган жерине байланыштуу статусу (бирок алар менен чектелбестен) камтылат деп эсептелген. Ушул сыяктуу принциптер Европа Биримдигинин Негизги укуктар хартиясында жана Европалык соттун соттук териштирүүлөрүндө, ошондой эле башка келишимдик органдарда жана эл аралык соттордо чагылдырылган. Тиешелүү болгон учурда жергиликтүү элдерди коргоо да каралган.¹⁰⁴

2. Мыйзам алдындагы теңчилик

Мыйзам алдындагы теңчиликке кепилдик барбы?

- i. Конституция мыйзамдардан (анын ичинде жоболордон) мыйзамдагы теңчилик принцибин сактоону талап кылабы? ¹⁰⁵Анда айырмачылыктар объективдүү түрдө акталышы керектиги каралганбы?
- ii. Теңчилик принцибин бузган мыйзамдарга сотто даттанууга болобу?
- iii. Атайын юридикалык артыкчылыктарга ээ болгон жеке адамдар же топтор барбы? Бул өзгөчөлүктөр жана/же артыкчылыктар мыйзамдуу максатка негизделгенби жана пропорционалдык принцибине ылайык келеби?
- iv. Дискриминациялык таасирлерди аныктоо үчүн мыйзамдардын жана саясаттын долбоорлору таасирди баалоодон өтүшү керек деген талап барбы?

90. Теңчилик принциби мыйзамдар адилеттүү жана басмырлоосуз жазылышы керек деген "мыйзамдагы теңчилик" түшүнүгүн жана мыйзамды колдонууда бирдей талаптар аткарылышы керек деген "мыйзам алдындагы теңчилик" түшүнүгүн камтыйт (төмөндөгү II.E.3 караңыз).

91. Мыйзамдар теңчилик принцибин сыйлашы керек: ал окшош кырдаалдарга бирдей жана ар кандай кырдаалдарга ар башкача мамиле кылышы жана мүмкүн болгон басмырлоонун ар кандай негиздерине карата теңчиликти кепилдеши керек. Мамиледеги бардык эле айырмачылыктар – же тиешелүү түрдө ар кандай кырдаалдардагы адамдарга ар кандай мамиле кылбоо – басмырлоо болуп саналбайт, бирок

¹⁰⁴ Караңыз БУУ Адам укуктары боюнча комиссардын [№ 23 Башкы комментарий](#), 27-берене (Азчылыктардын укуктары); IACHR, *Майягна (Сумо) Агас Тингени Коомчулугунун Никарагуага каршы иши*, 2001-жылдын 31-январындагы сот чечими, [С сериясы № 79](#), § 154.

¹⁰⁵ Мисалы, Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2014\)010](#), Румыния – Конституцияны кайра карап чыгуу боюнча мыйзам долбоору боюнча корутунду, 41-42-пункттар; [CDL-AD\(2013\)032](#), Тунис Республикасынын Конституциясынын акыркы долбоору боюнча корутунду, 44-пункт жана андан ары: теңчилик жарандар менен гана чектелбеши керек жана жалпы басмырлоого жол бербөө жөнүндө жобону камтышы керек.

"объективдүү жана акылга сыярлык негиздемеси" жок адамдар гана басмырлоо¹⁰⁶ болуп саналат.

92. Белгилүү бир кырдаалды карап жатканда, төмөнкүлөрдү суроо туура болот: (а) окшош же тиешелүү түрдө окшош кырдаалдардагы адамдарга мамиле кылууда айырмачылык болгонбу же тиешелүү түрдө ар кандай кырдаалдардагы адамдарга башкача мамиле кылынбаганбы жана (б) эгер ошондой болсо, мындай айырмачылык же айырмачылыктын жоктугу объективдүү түрдө акталабы? Атап айтканда, i) ал мыйзамдуу максатты көздөйбү; жана ii) колдонулган каражаттар көздөлгөн максатка акылга сыярлык пропорционалдуубу?

3. Мыйзам алдындагы теңдик

Мыйзам алдындагы теңдикке кепилдик барбы?

- i. Улуттук укуктук тартип мыйзамдын жеке мүнөздөмөлөрүнө же статусуна карабастан, ар бир адамга бирдей колдонулаарын так белгилейби ¹⁰⁷?
¹⁰⁸ Ал дифференциациялар объективдүү түрдө, акылга сыярлык максаттын негизинде жана пропорционалдык принципке ылайык негизделиши керек деп белгилейби? ¹⁰⁹

¹⁰⁶ Европа сотунун Адам укуктары боюнча соту, *Молла Сали Грецияга каршы* [GC], жок. [20452/14](#), 19-декабрь 2018-жыл, §135; *Фабрис Францияга каршы* [GC], № [16574/08](#), 7-февраль 2013, §56; *D.H. жана башкалар Чехия Республикасына каршы* [GC], № [57325/00](#), 13-ноябрь 2007-жыл, §175.

¹⁰⁷ Жеке мүнөздөмөлөргө же статуса төмөнкүлөр кирет, бирок алар менен чектелбейт: жынысы, жынысы, расасы, түсү, тили, дини, саясий же башка көз карашы, улуттук же социалдык теги, улуттук азчылык же жергиликтүү эл менен байланышы, мүлкү, туулган жери, сексуалдык ориентациясы, гендердик иденттүүлүгү, жыныстык мүнөздөмөлөрү, жашы, ден соолугунун абалы, майыптыгы, үй-бүлөлүк абалы же башка статусу. Башкалардын арасында караңыз: ЖСУЭПтин 26-беренеси; ЕККУнун 14-беренеси; ЕККУнун 12-протоколу; Стамбул конвенциясынын 4-беренеси; Европа Биримдигинин Негизги укуктар хартиясынын 20-21-беренелери; ЕКПР, ЛГБТИ адамдарга карата чыдамсыздыктын жана басмырлоонун алдын алуу жана ага каршы күрөшүү боюнча [№17 жалпы саясат сунушу](#) (2023); Интерсексуал адамдар үчүн бирдей укуктар боюнча [CM/Rec\(2025\)7 сунушу](#), Тиркеме, 2а-пункт.

¹⁰⁸ Мисалы, ЕКПнын 12-протоколунун 1.2-беренесинде "ар кандай мамлекеттик бийлик органы" - жана мыйзам чыгаруучу гана эмес - теңдик принцибин сыйлашы керектиги ачык көрсөтүлгөн. ЖСУЭПтин 26-беренесинде: "Бардык адамдар мыйзам алдында тең жана эч кандай басмырлоосуз мыйзамдын бирдей коргоосуна укуктуу" деп айтылат. "Тең мамиле принциби - бул Европа Биримдигинин укугунун жалпы принциби, ал Европа Биримдигинин Негизги укуктар Хартиясынын 20 жана 21-беренелеринде бекитилген" (Европа Биримдигинин Сот адилеттиги, *Akzo Nobel Chemicals жана Akcros Chemicals v Commission*, [C-550/07 P](#), 2010-жылдын 14-сентябры, §54).

¹⁰⁹ Эгерде кырдаалдар салыштырылбаса жана/же ал объективдүү жана акылга сыярлык негиздемеге негизделген болсо, айырмачылыкка жол берилет: Караңыз: ЕКПА, *Hämäläinen v. Finland*, № [37359/09](#), 26-июль, 2014-жыл, §108: "Сот өзүнүн сот практикасында 14-берене боюнча маселе жаралышы үчүн тиешелүү окшош кырдаалдардагы адамдарга мамиле кылууда айырмачылык болушу керек экенин белгилеген. Мындай мамиле кылуудагы айырмачылык, эгерде анын объективдүү жана акылга сыярлык негиздемеси жок болсо; башкача айтканда, эгерде ал мыйзамдуу максатты көздөбөсө же колдонулган каражаттар менен ишке ашырууга багытталган максаттын ортосунда акылга сыярлык пропорционалдык байланыш жок болсо, дискриминация болуп саналат. Келишим түзүүчү мамлекеттер башка окшош кырдаалдардагы айырмачылыктар мамиле кылуудагы айырмачылыкты актайбы же жокпу жана канчалык деңгээлде актайбы деп баалоодо баалоо мүмкүнчүлүгүнө ээ (караңыз: *Burden v. the United Kingdom* [GC], № [13378/05](#), §60, ECHR 2008).

- ii. Басмырлоого же мыйзамдардын бирдей эмес колдонулушуна же анын кесепеттерине каршы натыйжалуу чара барбы?¹¹⁰

93. Укук үстөмдүгү бардыгынын мыйзамга жалпы баш ийүүсүн талап кылат. Бул мыйзам бирдей колдонулушу жана ырааттуу түрдө аткарылышы керектигин билдирет. Европалык соттун соттук практикасына ылайык, басмырлоого жол бербөө принциби "фундаменталдык мүнөзгө" ээ жана Конвенциянын негизин Укук үстөмдүгү жана ар түрдүүлүк жана социалдык тынчтык баалуулуктары менен бирге түзөт.¹¹¹ Тең мамиле принциби бардык демократиялык институттарга сиңиши керек.¹¹²

4. Позитивдүү аракет

Укуктук базада позитивдүү чараларды көрүү мүмкүнчүлүгү каралганбы?

- i. Конституциялык алкак фактылык же тарыхый теңсиздикти оңдоо үчүн топторго ар кандай мамиле кылуу үчүн позитивдүү аракеттерге жол береби?
- ii. Конституция мамлекеттик бийлик органдарын материалдык теңчиликке жетүү үчүн шарттарды түзүүгө милдеттендиреби?
- iii. Чечим кабыл алуучу органдарга тең салмактуу катышууну камсыз кылуу механизмдерин укуктук база камсыз кылабы?

94. Басмырлоого тыюу салуу мамлекеттерге фактылык теңсиздикти оңдоо үчүн топторго ар кандай мамиле кылууга тыюу салбайт. Чынында эле, айрым учурларда мындай теңсиздикти ар кандай мамиле кылуу аркылуу оңдоого аракет кылбоо өзү басмырлоого тыюу салууну бузууга алып келиши мүмкүн. Мамлекеттерге басмырлоого жол бербөө боюнча терс милдеттенмелер менен катар, тыюу салуу басмырлоонун алдын алуу, токтотуу жана жазалоо боюнча позитивдүү милдеттенмелерди билдириши мүмкүн.¹¹³

95. Теңдик жөн гана формалдуу критерий эмес, ал мазмуну боюнча тең укуктуу мамилеге алып келиши керек. Бул максатка жетүү үчүн дифференциациялар кабыл алынышы мүмкүн. Мисалы, позитивдүү аракеттер чектелген жагдайларда мурунку кемчиликтерди же четтетүүнү жоюу үчүн мазмуну боюнча теңчиликти камсыз кылуунун жолу болушу мүмкүн.¹¹⁴ Саясий жана коомдук чечимдерди кабыл алууга тең салмактуу

¹¹⁰Караңыз: ЕККУнун 13-беренеси; ЖСУЭПтин 2.3-беренеси; АСНН 25-беренеси; АСНПР 7.1.а-беренеси.

¹¹¹ЕСтНН, *SAS Францияга каршы* [GC], № [43835/11](#), 1-июль 2014-жыл, §149.

¹¹²ЕСтНН, *Карачони жана башкалар Венгрияга каршы*, № [42461/13 жана 44357/13](#), 2016-жылдын 17-майы, §147: «Жеке кызыкчылыктар кээде топтун кызыкчылыктарына баш ийиши керек болсо да, демократия жөн гана көпчүлүктүн көз карашы ар дайым үстөмдүк кылышы керек дегенди билдирбейт: азчылыктардын өкүлдөрүнө адилеттүү жана туура мамиле кылууну камсыз кылган жана үстөмдүк кылган абалды кыянаттык менен пайдалануудан качкан тең салмактуулукка жетишүү керек (...).» Ошондой эле Сот парламенттин бардык мүчөлөрүнө бирдей мамиле кылуу зарылдыгын баса белгилеп, ЕКПАнын демократиялык парламенттеги оппозициянын укуктары жана милдеттери боюнча жол-жоболук көрсөтмөлөр жөнүндөгү 1601-резолюциясынын (2008) 5-пунктуна шилтеме жасайт.

¹¹³Караңыз, мисалы, ЕЧНН, *Pla and Puncernau v Andorra*, жок. [69498/01](#), 13-июль 2004-жыл, §62; *Хорват менен өбүү Венгрияга каршы*, № [11146/11](#), 2013-жылдын 29-январы, §104.

¹¹⁴[Расалык басмырлоонун бардык түрлөрүн жок кылуу жөнүндөгү эл аралык конвенциянын](#) (CEDR) 1.4 жана 2.2-беренелери; [Аялдарга карата басмырлоонун бардык түрлөрүн жок кылуу жөнүндөгү конвенциянын](#) (CEDAW) 4-беренеси; [Майыптардын укуктары жөнүндөгү конвенциянын](#) (CRPD) 5.4-беренеси; Европа Кеңешинин Аялдарга карата зомбулуктун жана үй-

катышуу адилеттүүлүк маселеси болуп саналат, бирок ал ошондой эле саясатты жакшыраак жана натыйжалуураак кабыл алууга, ошондой эле бардыгы үчүн жашоо сапатын жакшыртууга алып келет.¹¹⁵

96. «Мыйзамда расалык басмырлоого тыюу салуу адамдардын [белгилүү бир топко таандык экендигинин] негизинде тарткан кемчиликтеринин алдын алуу же ордун толтуруу, же алардын жашоонун бардык тармактарына толук катышуусун жеңилдетүү үчүн иштелип чыккан убактылуу атайын чараларды сактоого же кабыл алууга тоскоолдук кылбай тургандыгы каралышы керек. Бул чаралар көздөгөн максаттарга жеткенден кийин улантылбашы керек».¹¹⁶ Ушул сыяктуу мамиле гендердик жана башка басмырлоонун түрлөрүнө да колдонулушу мүмкүн.¹¹⁷

5. Теңдик, басмырлоого жол бербөө жана жаңы технологиялар

Жаңы технологияларды колдонууда басмырлоого жол бербөө толук камсыздалганбы?

- i. Жаңы технологияларга бирдей мүмкүнчүлүк кепилденгенби?
- ii. Жасалма интеллект системаларынын жашоо циклинде басмырлоочу бир жактуулукту болтурбоо үчүн күчүндө болгон механизмдер барбы?
- iii. Жасалма интеллект системаларынын теңсиз же басмырлоочу мамилесине каршы түрүү үчүн кандайдыр бир чаралар барбы?
- iv. Жасалма интеллект системасын колдонууга уруксат берүүдөн мурун теңчилик жана басмырлоого жол бербөө баалануучу критерийби?
- v. Шайлоо процесстеринде талапкерлерге жана/же партияларга бирдей мамиле кылууну камсыз кылуунун конкреттүү механизмдери барбы?

97. Жаңы технологияларга бирдей мүмкүнчүлүктүн жоктугу теңчиликке жана басмырлоого жол бербөө укугуна чоң таасирин тийгизиши мүмкүн. Бул теңсиздик ошондой эле мурдатан бар болгон теңсиздикти күчөтүп, уланта турган башка социалдык, экономикалык жана маданий критерийлер менен байланыштуу. Ошондуктан, мамлекеттик органдар жаңы технологияларга бирдей мүмкүнчүлүктөрдү активдүү камсыз кылышы зарыл.

бүлөлүк зомбулуктун алдын алуу жана ага каршы күрөшүү жөнүндөгү конвенциянын (Стамбул конвенциясы) 4.4-беренеси.

¹¹⁵Европа Кеңеши, Аялдар менен эркектердин саясий жана коомдук чечимдерди кабыл алууда тең салмактуу катышуусу боюнча [CM/Rec\(2003\)3 сунуштамасы. Ошондой эле, CDL-PI\(2019\)005 Венеция комиссиясынын шайлоо системалары жана гендердик өкүлчүлүк боюнча пикирлеринин жана отчетторунун жыйнагын караңыз.](#)

¹¹⁶Расизмге жана чыдамсыздыкка каршы Европа комиссиясынын (ECRI) [№7 сунуштамасы \(2003\), 5-пункт.](#)

¹¹⁷Айрым структуралык кемчиликтер, айрыкча гендердик теңсиздикке байланыштуу, оң чараларды көрүүгө алып келди. Мындай чаралар системалуу жана тарыхый теңсиздикти тең салмактоого багытталган жана басмырлоо болуп саналбайт. Мисалы, БУУнун Аялдарга карата басмырлоонун бардык түрлөрүн жок кылуу боюнча конвенциясынын (1979) 4-беренесинин 1-пунктун караңыз: "Катышуучу мамлекеттер тарабынан эркектер менен аялдардын ортосундагы де-факто теңчиликти тездетүүгө багытталган убактылуу атайын чараларды кабыл алуу ушул Конвенцияда аныкталгандай басмырлоо деп эсептелбейт, бирок эч кандай жол менен теңсиз же өзүнчө стандарттарды сактоонун кесепети катары каралбайт; бул чаралар мүмкүнчүлүктөрдүн жана мамиленин теңчилиги максаттарына жеткенде токтотулат".

98. Жасалма интеллект системаларын колдонуунун теңчиликке жана басмырлоого каршы потенциалдуу таасири барган сайын көбүрөөк таанылууда ¹¹⁸. Бул таасир колдонулган маалыматтардагы, система курулган моделдеги, долбоордогу, натыйжалардагы, өз алдынча үйрөнүү процессиндеги же чечим кабыл алуучу адамдын Жасалма интеллект системаларынын кандайдыр бир техникалык бир жактуулугун тастыктоо ыкмасындагы басмырлоочу бир жактуулуктан келип чыгышы мүмкүн. Бул таасирди чечүү үчүн ар бир улуттук контекстке ылайыкташтырылышы керек болгон комплекстүү саясат талап кылынат, ал ¹¹⁹бир жактуулукту чечүү үчүн "жакшы жол" жок экенин эске алуу менен ¹²⁰.

99. Жасалма интеллект системаларына карата бирдей мамилени камсыз кылуу үчүн, жеке адамдар жана социалдык топтор Жасалма интеллект системаларынын жашоо циклиндеги иш - аракеттерден келип чыккан басмырлоонун натыйжасында келтирилген материалдык жана материалдык эмес зыян үчүн компенсация төлөөнү кошо алганда, белгилүү бир укуктук каражаттарга жетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу керек. Атап айтканда, бул куралдар Жасалма интеллект системаларынын сунуштары кандайдыр бир теңсиз мамилени билдиргенде, алардын жүйөлүү түшүндүрмө бере ала тургандыгын камсыз кылышы керек. Жасалма интеллект тарабынан жасалган бардык теңсиз мамилеге тыюу салынышы керек эмес. Объективдүү түрдө негизделбегендер гана тыюу салынышы керек. Теңсиз мамиленин негиздемеси Жасалма интеллект системаларынын кандайдыр бир натыйжага кантип жеткенин мүмкүн болушунча түшүндүрүү милдеттерин күчөтүү менен камсыз кылынышы керек. Бул ыкма ошондой эле Жасалма интеллект куралдарын иштеп чыгууга жана иштетүүгө "позитивдүү" чаралардын негиздемесин жана түшүндүрмөсүн интеграциялоого мүмкүндүк берет.

100. Теңчиликке жана басмырлоого жол бербөө укугун камсыз кылуу бардык катышуучулардан (жеке катышуучуларды кошо алганда) жасалма интеллект системасынын таасирин эске алууну талап кылат. Басмырлоочу таасирлер жасалма интеллект системасын мамлекеттик жана жеке колдонууда пайда болушу мүмкүн. Жасалма интеллект куралдарынын басмырлоочу бир жактуулуктарына каршы күрөшүүдөгү ийгиликтин көпчүлүгү алардын колдонулган маалыматтарда, системаны долбоорлоодо жана окутууда эске алынышын камсыз кылууда. Ошондуктан, жасалма интеллект системасынын теңчиликке жана басмырлоого тийгизген таасирин жана тобокелдиктерин алдын ала баалоо мындай системаны мамлекеттик органдар колдонордон мурун гана эмес, жасалма интеллект системасынын жашоо цикли боюнча да маанилүү. Айрым жасалма интеллект системаларына алардын дискриминациялык таасиринен улам тыюу салынышы керек. ¹²¹

¹¹⁸Караңыз: Фундаменталдык укуктар агенттиги (ЕБ), [Алгоритмдердеги калыс эместик. Жасалма интеллект жана басмырлоо](#) (2022); Европа Кеңешинин [Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенциясы](#), 10-берене.

¹¹⁹ [Жасалма интеллект боюнча алкактык конвенцияга түшүндүрмө отчет](#), 77-пункт.

¹²⁰Караңыз: Фундаменталдык укуктар агенттиги, [Алгоритмдердеги бир жактуулук. Жасалма интеллект жана басмырлоо](#), 78-бет.

¹²¹2024/1689 (Жасалма интеллект жөнүндө мыйзам) Жобонун 5-беренесиндеги дискриминациялык профилдөөнү тыюуну караңыз.

F. Сот адилеттигине жетүү мүмкүнчүлүгү**1. Сот бийлигинин көз карандысыздыгы жана калыстыгы**

Соттордун көз карандысыздыгынын жана калыстыгынын жетиштүү жана конституциялык натыйжалуу жана юридикалык кепилдиктери барбы?

- i. Ички жана тышкы соттордун көз карандысыздыгынын жана калыстыгынын негизги принциптери жана кепилдиктери конституцияда (же жазуу жүзүндөгү конституциясы жок өлкөлөр үчүн кадимки мыйзамдарда) камтылганбы?
- ii. Соттор белгиленген пенсия курагына чейин дайындалабы? Мыйзамда белгиленген тартиптик же кылмыш-жаза жоболорун олуттуу бузуулар менен гана кызматтан алууга негиз барбы же сот мындан ары соттук функцияларды аткара албай калган жагдайлар барбы? Тиешелүү жол-жобо мыйзамда так белгиленгенби? Жеке соттор үчүн алардын соттук карьерасына байланыштуу чечимдерине каршы көз карандысыз орган алдында юридикалык чаралар барбы?
- iii. Сотторду дайындоо жана кызматтан көтөрүү ачык-айкын жана көз карандысыз жол-жободо жөндөмдүүлүккө, квалификацияга, тажрыйбага жана ак ниеттүүлүккө багытталган объективдүү критерийлерди колдонуу менен, татыктуулугуна жараша чечилеби? Жок дегенде жарымы кесиптештери тарабынан шайланган,¹²² дайындоо, кызматтан көтөрүү, тартиптик жаза жана кызматтан бошотуу маселелери үчүн жооптуу болгон, тең салмактуу курамга ээ болгон көз карандысыз Сот кеңеши же башка барабар орган барбы же башка барабар орган барбы? Мындай органдын көз карандысыздыгы үчүн, айрыкча аны саясий таасирден коргоо үчүн жетиштүү кепилдиктер барбы? Эгерде Сот кеңеши жок болсо, сот бийлигинин тийиштүү катышуусу бар, укуктук маданиятка сиңген жана көз карандысыздыкты натыйжалуу кепилдеген башка система барбы?
- iv. Соттордун укуктары (сөз эркиндиги, биригүү эркиндиги, жеке жашоого укук, менчик укугу, сот адилеттигине жетүү ж.б.) корголобу? Соттордун укуктарына коюлган негиздүү чектөөлөрдүн көлөмү боюнча так эрежелер барбы? Соттор мүмкүн болгон коркунучтардан жана кол салуулардан корголобу?
- v. Соттун көз карандысыздыгын жана калыстыгын сактоо үчүн иштерди белгилүү бир сотторго жана сотторго бөлүштүрүүнүн тийиштүү системасы жана бул максатта, ошондой эле тиешелүү учурларда айрым сотторду четке кагуунун так жана ачык критерийлери барбы?
- vi. Сот бийлигинин каржылык автономиясы натыйжалуу кепилденгенби? Соттордун айлык акысы адилеттүү жана жетиштүүбү, ошондой эле соттордун тийиштүү түрдө иштеши үчүн аларга жетиштүү ресурстар бөлүнгөнбү? Бул жагынан толук ачык-айкындуулук барбы?
- vii. Мыйзам соттордун көз карандысыздыгын камсыз кылуу менен бирге юридикалык жана тартиптик жоопкерчиликти (анын ичинде коррупция үчүн) караштырабы?

¹²²Европа Кеңеши, Соттордун көз карандысыздыгы, натыйжалуулугу жана жоопкерчиликти боюнча [CM/Rec\(2010\)12 сүнүшү, 27-пункт; Европа Адам укуктары боюнча Европа соту, Гржеда Польшага каршы](#) [GC], № [43572/18](#), 2022-жылдын 15-марты, § 305; ошондой эле Венеция комиссиясын, [CDL-AD\(2017\)018](#), Болгария - Сот системасы жөнүндө мыйзам боюнча корутунду,

101. Бардык эл аралык документтерге жана улуттук конституцияларга ылайык, адилеттүү соттук териштирүүгө болгон укук ишти көз карандысыз жана калыс сот тарабынан каралышын талап кылат. Соттук көз карандысыздык адилеттүү соттук териштирүүгө болгон укуктун маанилүү шарты болуп саналат жана соттук көз карандысыздык мыйзам үстөмдүгүнүн зарыл шарты болуп саналат. Маанилүүлүгүн эске алуу менен, соттук көз карандысыздыктын негизги принциби ар кандай конституцияда бекемделиши жана негизги мыйзамдарда чагылдырылышы керек.

102. Эгерде соттор өздөрүнүн көз карандысыздыгына жана калыстыгына түздөн-түз тиешелүү маселелер боюнча жетиштүү кепилдиктерден ажыратса, алар мыйзам үстөмдүгүн сактай алышпайт.¹²³ Соттордун көз карандысыздыгын төмөндөтүшү мүмкүн болгон эң кеңири таралган чаралардын айрымдары сотторду дайындоо жол-жоболорун өзгөртүү, сотторду алмаштыруу же талапкерлерди дайындабоо же добуш бербөө болуп саналат.¹²⁴ Андан тышкары, соттордун көз карандысыздыгынын кепилдиги, сотторду дайындоо процессинин бүтүндүгү жана соттордун жана соттордун көз карандысыздыгын коргоо үчүн жооптуу болгон ар кандай улуттук органдын автономиясынын ортосунда ачык байланыштар бар.¹²⁵

103. Көз карандысыздык сот бийлигинин тышкы жана ички кысымдан эркин болушун билдирет. Соттор саясий таасирге же манипуляцияга, айрыкча аткаруу бийлигинин таасирине, же кесиптеш соттордун (мисалы, соттун же секциянын төрагаларынын, жогорку соттордун, соттук кеңештердин же ал тургай соттук ассоциациялардын) көрсөтмөлөрүнө же кысымдарына дуушар болбошу керек. Күчтүү ички соттук кароонун натыйжасында дайындоосу негизсиз тоскоолдуксуз бузулган соттун чечим кабыл алуу процессине¹²⁶ катышуусу "мыйзам менен түзүлгөн сотко" жетүү талабын бузуу болуп

14-пункт; [CDL-AD\(2018\)028](#), Мальта - Конституциялык келишимдер жана бийликти бөлүштүрүү, ошондой эле сот бийлиги менен укук коргоо органдарынын көз карандысыздыгы боюнча корутунду, 42-пункт; [CDL-AD\(2021\)043](#), Кипр - Сот системасын реформалоо боюнча үч мыйзам долбоору боюнча корутунду, 53-пункт; [CDL-AD\(2022\)020](#), Ливан - Сот сотторунун көз карандысыздыгы жөнүндө мыйзам долбоору боюнча корутунду, 45-пункт жана башка корутундулар.

¹²³ CJEU, *Associação Sindical dos Juizes Portugueses*, [C-64/16](#), 2018-жылдын 27-февралы, §§35-38 жана 44-45; АК жана башкалар (*Жогорку Соттун Тартиптик палатасынын көз карандысыздыгы*), [C-585/18](#), 2019-жылдын 19-ноябры, §§119-130.

¹²⁴ Башка чараларга соттордун пенсияга чыгуу курагын төмөндөтүү, соттун юрисдикциясын же ага жетүү мүмкүнчүлүгүн чектөө, кворумду көбөйтүүнү талап кылуу, сотту кеңейтүү, юрисдикцияны башка сотко кайра дайындоо, иштерди бөлүштүрүүнү өзгөртүү, сот бийлигин көзөмөлдөөнү өзгөртүү, сотторду тандап кызматтан албоо, соттук чечимдерди жокко чыгаруу жана акырында алмаштырылган сот бийлигинин ыйгарым укуктарын сотторго кайтарып берүү кириши мүмкүн, ошондо ал бийликтегилер тарабынан көрүлгөн чараларды берилгендик менен колдой алат. Жалпы маалымат үчүн караңыз : С. Бисарья жана М. Роджерс / Эл аралык IDEA, [Каршылык көрсөтүүнү долбоорлоо. Демократиялык институттар жана артка чегинүү коркунучу](#). (2023-жылдын 27-октябры). Өзүнчө алганда бул чаралар дайыма эле Венеция комиссиясынын стандарттарына каршы келбеши же системалуу түрдө көйгөй жаратпашы мүмкүн, бирок көп учурда соттордун көз карандысыздыгына доо кетирген нерсе ушул сыяктуу чаралардын айкалышы болуп саналат.

¹²⁵ Европа соту, *Гржеда Польшага каршы* [GC], № [43572/18](#), 2022-жылдын 15-марты, §264 жана §§298-309. Сот бийлигинин Улуттук кеңеши жөнүндө: *Ошол эле жерде*, §§300-309 жана 345-346.

¹²⁶ АҢК, *Гудмундур Андри Ástráðsson Исландияга каршы* [МК], № [26374/18](#), 1-декабрь 2020-жыл, §§ 220-234; *Речкович Польшага каршы*, № [43447/19](#), 2021-жылдын 22-июлу, §§216-220 жана 276-277; *Долинска-Фичек жана Озимек Польшага каршы*, № [49868/19](#) жана 57511/19, 2021-жылдын 8-ноябры, §§348-349; CJEU, АК жана башкалар (*Жогорку Соттун Тартиптик палатасынын көз карандысыздыгы*), [C-585/18](#), 2019-жылдын 19-ноябры, §§123-125; *W.Ż. (Польша Жогорку Сотунун Өзгөчө көзөмөл жана коомдук иштер палатасы - Дайындоо)*, [C-487/19](#), 2021-жылдын 6-октябры, §§108-111 жана 124-130; *Кражова Рада Садовниктва (Сот*

саналат.¹²⁷ Мындан тышкары, калыстык соттун чечимди жеке же интеллектуалдык көз караштардан эркин кабыл алаарын билдирет.

104. "Көз карандысыздык" термини соттун кесиптик жана моралдык бүтүндүктүн көрүнүшү катары тышкы кысымга туруктуулугун билдирген акыл-эс абалын, ошондой эле сотторду алардын көз карандысыздыгын жана татыктуулугуна негизделген тандоо критерийлерин камсыз кылган жол-жобону камтыган институционалдык жана операциялык келишимдердин жыйындысын мүнөздөйт, алар сотту дайындоонун баштапкы этабында да, анын милдеттерин аткаруу учурунда да башка мамлекеттик ыйгарым укуктардын ашыкча таасиринен жана/же чексиз кароосунан коргоону камсыз кылышы керек.¹²⁸

105. Сотторду дайындоо жана кызматтан бошотуу тартибине келсек, комплекстүү көз карашка ээ болуу жана Сот кеңешинин же ушул сыяктуу маселелер үчүн жооптуу барабар органдын мүчөлөрүнүн курамын, мандатын жана дайындоо ыкмасын эске алуу зарыл. Кеңештин же барабар органдын көз карандысыздыгы кепилдениши керек, бул Европа сотунун жана Европа сотунун акыркы юриспруденциясында көрсөтүлгөн.¹²⁹ Соттук карьерага байланыштуу чечимдерди көз карандысыз органдар түздөн-түз же алардын сунуштарынын негизинде кабыл алышы керек. Соттор мыйзамда белгиленгендей, алардын жөндөмдүүлүгүнө, абийирине жана тажрыйбасына жараша дайындалышы жана кызматтан көтөрүлүшү керек. Башка мамлекеттик органдардын катышуусу менен саясатташуунун жана соттордун гана катышуусу менен жеке кызыкчылыктардын жана корпоративизмдин тобокелдиктеринен качуу керек.

106. Кызмат мөөнөтүн аныктоодо тышкы таасир өтө олуттуу себептер менен негизделбесе (сынак мөөнөттөрү, кызматта жаңыртылуучу мөөнөттөр, жаш курагынын чектөөлөрүн өзгөртүү - бул өзгөчө кылдат текшерүүнү талап кылган жана тиешелүү коопсуздук чаралары менен коштолгон учурда гана акталышы мүмкүн болгон маселелер) алынып салынышы керек.¹³⁰ Ушул эле нерсе соттордун башка сотко макулдугусуз которулушуна да тиешелүү.¹³¹

кызматын улантуу), [C-718/21](#), 2023-жылдын 21-декабры, §§46-58 жана 60-77; „R“ SA v AW „T“ sp. z oo, [C-225/22](#), 2025-жылдын 4-сентябры, §§47-50 жана 56-57.

¹²⁷ АҢК, *Гудмундур Андри Ástráðsson Исландияга каршы* [МК], №. [26374/18](#), 1-декабрь 2020-жыл, §§287-289.

¹²⁸ АҢК, *Гудмундур Андри Ástráðsson Исландияга каршы* [МК], №. [26374/18](#), 1-декабрь 2020-жыл, §234; CJEU, *AK and Others (Жогорку Соттун Тартип палатасынын көз карандысыздыгы)*, [C-585/18](#), 19-ноябрь 2019-жыл, §123; *Asociația 'Forumul Judecătorilor din România'*, Joined Cases [C-83/19, C-127/19, C-195/19, C-291/19, C-355/19 жана C-397/19](#), 18-май 2019-жыл, §602-§.

¹²⁹ Жогорудагы 126-шилтемени караңыз.

¹³⁰ Башкалардын арасында караңыз: Европа соту, *Паяк жана башкалар Польшага каршы*, № [25226/18](#), 2023-жылдын 24-октябры, §§186-200; *Бака Венгрияга каршы*, № [20261/12](#), 2016-жылдын 23-июну, §117 жана андан ары; Европа соту, *Комиссия Польшага каршы (Жогорку Соттун көз карандысыздыгы)*, [C-619/18](#), 2019-жылдын 24-июну, §§71-79; *Комиссия Польшага каршы (Жөнөкөй соттордун көз карандысыздыгы)*, [C-192/18](#), 2019-жылдын 5-ноябры, §§113-115 жана 126-130.

¹³¹ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2010\)004](#), Сот системасынын көз карандысыздыгы жөнүндө отчет – I бөлүк: Соттордун көз карандысыздыгы, 43-пункт; [CDL-AD\(2022\)010](#), Грузиянын жалпы соттору жөнүндөгү органикалык мыйзамга 2021-жылдын декабрында киргизилген өзгөртүүлөр боюнча корутунду, 43-пункт; [CDL-AD\(2018\)033](#), "Мурдагы Югославия Республикасы Македония" соттору жөнүндөгү мыйзамга өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча мыйзам долбоору боюнча корутунду, 21-23-пункттар; [CDL-AD\(2015\)026](#), 2015-жылдын июль айында Конституциялык комиссиянын жумушчу тобу тарабынан сунушталган сот бийлигине байланыштуу Украинанын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча корутунду, 24-пункт; [CDL-AD\(2013\)034](#), Украинанын сотторунун көз карандысыздыгын күчөтүү үчүн конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча мыйзам долбооруна өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча сунуштар боюнча корутунду, 17-пункттар.

107. Тартиптик жазалоого алып келген укук бузуулар жана алардын укуктук кесепеттери мыйзамда так көрсөтүлүшү керек жана тартиптик жазалар пропорционалдуулук принцибине ылайык келиши керек. Тартиптик система адилеттүү жана ачык сот отурумун жана көз карандысыз сот органында апелляциялык арыз берүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу менен процессуалдык адилеттүүлүк талаптарына жооп бериши керек. Угуудан баш тартууну өзгөчө жагдайлар гана актай алат.¹³² Соттун мыйзамды чечмелөөнү, фактыларды баалоону же далилдерди таразалоону камтыган чечими, кара ниеттик, атайылап милдеттерин аткарбай коюу же олуттуу тартип бузуу учурларын кошпогондо, тартиптик жоопкерчиликке алып келбеши керек.¹³³

108. Соттор кеңешинин курамына келсек, саясатташтыруудан да, корпоративдештирүүдөн да качуу керек.¹³⁴ Соттор менен катардагы жарандардын ортосунда тийиштүү тең салмактуулук табылышы керек.¹³⁵ Башка бийлик бутактарынын катышуусу Кеңештин мүчөлөрүнө жана бүтүндөй сот системасына ашыкча кысым көрсөтүү коркунучун жаратпашы керек.¹³⁶

109. Иштерди туура бөлүштүрүүнү эки аспектиси бар деп түшүнсө болот. Бири жалпысынан сотко тиешелүү. Экинчиси ишти караган жеке сотко же соттук коллегияга тиешелүү. Чечим кабыл алууда көз карандысыздыкты жана калыстыкты камсыз кылуу жана өнүктүрүү үчүн эки маселе тең мыйзам менен жетиштүү жана ачык-айкын белгилениши керек. Ошо сыяктуу эле, субъективдүү жана объективдүү калыстыкты коргоо үчүн жеке сотту четке кагууну жөнгө салуучу тиешелүү жана ачык-айкын критерийлер каралышы керек. Ошентип, адилеттүүлүк жөн гана аткарылбастан, ошондой эле аткарылып жатканы көрүнүшү керек деген принцип камсыздалат.

110. Сот бийлигинин мамлекеттик мекемелерден жана жеке тараптардан көз карандысыздыгын камсыз кылуу үчүн жетиштүү ресурстар абдан маанилүү, ошондо сот бийлиги өз милдеттерин абийирдүүлүк жана натыйжалуулук менен аткара алат, ошону менен коомчулуктун адилеттүүлүккө жана мыйзам үстөмдүгүнө болгон ишенимин

¹³²АУК, *Рамос Нунес де Карвалью е Sá Португалияга каршы*, №. [55391/13](#), [57728/13](#) жана [74041/13](#), 2018-жылдын 6-ноябры, §§187-192, жана өзгөчө §190.

¹³³ССЈЕ, Соттордун тартиптик жоопкерчилиги жөнүндө [О кеңешинин № 27 \(2024\) токтому, 12-сүнүш](#).

¹³⁴Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2018\)003](#), Молдова Республикасынын Конституциясына (Сот бийлигине) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө мыйзам боюнча корутунду, 56-пункт; [CDL-AD\(2021\)043](#), Кипр, Сот бийлигин реформалоо боюнча үч мыйзам долбоору боюнча корутунду, 50-пункт; [CDL-AD\(2024\)009](#), [Босния жана Герцеговина – Жогорку Сот жана Прокуратура Кеңеши жөнүндө мыйзам долбоору боюнча мурунку корутундуларга убактылуу кошумча корутунду](#), 28-пункт; [CDL-AD\(2025\)038](#), Испания – Сот бийлигинин Башкы Кеңешинин сот мүчөлөрүн шайлоо тартиби боюнча корутунду, 40 жана 66-пункттар.

¹³⁵Караңыз: Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2018\)003](#), Молдова Республикасынын Конституциясына (Сот бийлигине) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө мыйзам боюнча корутунду, 56-пункт; [CDL-AD\(2023\)039](#), Болгариянын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча корутунду, 48-пункт; Ошондой эле караңыз: [CDL-PI\(2025\)002](#), Венеция комиссиясынын сотторго байланыштуу корутундуларынын жана отчетторунун жыйнагы, 4.2-бөлүк.

¹³⁶[CDL-INF\(1999\)005](#), Болгариядагы сот системасын реформалоо боюнча пикир, 28-пункт; ошондой эле караңыз, мисалы, [CDL-AD\(2007\)028](#), Венеция комиссиясы тарабынан сотторду дайындоо боюнча отчет, 33-пункт; [CDL-AD\(2010\)026](#), Сот кеңешинде министрлердин катышуусуна байланыштуу Украинанын сот системасы жана сотторунун статусу жөнүндөгү мыйзам долбоору боюнча биргелешкен пикир, 97-пункт.

бекемдейт.¹³⁷ Сот бийлигинин бюджетин кыскартуу боюнча аткаруу бийлиги сот бийлигинин ресурстарына кандайча ашыкча кысым көрсөтүлүшү мүмкүн экендигинин бир мисалы болуп саналат. Адилеттүү жана жетиштүү эмгек акы сот бийлигинин каржылык автономиясынын конкреттүү аспектиси болуп саналат.¹³⁸ Алар коррупциянын алдын алуунун каражаты болуп саналат, бул сот бийлигинин бийликтин башка бутактарынан гана эмес, жеке адамдардан да көз карандысыздыгына коркунуч келтириши мүмкүн.¹³⁹

111. Соттордун көз карандысыздыгы соттордун артыкчылыгы эмес, бийликти бөлүштүрүүнүн маанилүү элементи жана тараптардын адилеттүү соттук териштирүүгө болгон укуктарынын кепилдиги.¹⁴⁰ Бирок, бул соттор мыйзам бузуулар үчүн жоопкерчиликке тартылышына тоскоол болбойт. Сотторго болгон коомчулуктун ишенимин камсыз кылуу үчүн, анын ичинде коррупция үчүн да, алардын көз карандысыздыгына адилеттүү мамиле кылгандай¹⁴¹, алардын укуктук жана тартиптик жоопкерчилигин камсыз кылуу өтө маанилүү.¹⁴²

2. Сот процессиндеги башка катышуучулардын көз карандысыздыгы жана калыстыгы

Сот процессиндеги башка катышуучулар жетиштүү деңгээлде өз алдынчалыкка жана калыстыкка ээби?

- i. Мамлекеттик прокуратуранын мамлекеттик түзүмдө жетиштүү автономиясы барбы? Мыйзам прокурорго мыйзамга ылайык, ырааттуу түрдө жана далилдердин негизинде гана иш алып баруу милдетин жүктөйбү?
- ii. Прокурорлорду дайындоо, кызматтан көтөрүү, тартиптик жаза жана которуулар, анын ичинде мамлекеттик прокуратура кызматынын башчысын дайындоо жана бошотуу саясаттан алыспы? Эгерде прокурорлорду дайындоо/шайлоо, кызматтан көтөрүү, тартиптик жаза жана которуу маселелери боюнча кесиптик экспертиза жүргүзүү же аларды камсыз кылуу үчүн прокурордук кеңеш түзүлгөн болсо, бул орган күндүн саясий көпчүлүгүнөн да, прокуратура кызматынан да жетиштүү деңгээлде көз карандысызбы?
- iii. Прокурорлор өздөрүнүн көз карандысыздыгын камсыз кылуу үчүн жетиштүү узак мөөнөткө дайындалабы? Прокурордук карьерага байланыштуу кандайдыр бир чечимдерге (дайындоо, которуу, кызматтан көтөрүү, жумуштан бошотуу) каршы жеке прокурорлор үчүн натыйжалуу юридикалык чаралар барбы?

¹³⁷Европа Кеңеши, Соттордун көз карандысыздыгы, натыйжалуулугу жана жоопкерчиликти боюнча [CM/Rec\(2010\)12 сунуштамасы, 33-пункт жана андан ары; CDL-AD\(2010\)004](#), 52-пункт жана андан ары.

¹³⁸ CJEU, *Associação Sindical dos Juizes Portugueses*, [C-64/16](#), 2018-жылдын 27-февралы, §§44-52.

¹³⁹ Караңыз: [CDL-AD\(2012\)014](#), Босния жана Герцеговинадагы укуктук тактык жана сот бийлигинин көз карандысыздыгы боюнча пикир, 81-пункт.

¹⁴⁰ CCJE, Сот бийлигинин абалы жана анын заманбап демократиядагы башка мамлекеттик бийлик органдары менен байланышы жөнүндө [№18 \(2015\) пикири, 10-пункт.](#)

¹⁴¹Ошондой эле сотторго карата коррупцияга каршы алдын алуу чаралары жана кылмыш-жаза мыйзамдарына жооп кайтаруу боюнча II.C.3 бөлүгүн караңыз.

¹⁴²Караңыз, *башкалардын арасында*, Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2017\)002](#), Молдова Республикасы, Соттордун кылмыш жоопкерчилиги жөнүндө *Amicus Curiae кыскача баяндамасы*.

iv.	Прокуратура органдарынын көз карандысыздыгын жана тийиштүү иштешин камсыз кылуу үчүн аларга жетиштүү ресурстар бөлүнгөнбү?
v.	Эгерде прокурорлор айрым иштер боюнча аткаруу бийлигинен көрсөтмөлөрдү ала алса, анда мындай көрсөтмөлөр өзгөчө, катуу жөнгө салынган жана жазуу жүзүндөгү көрсөтмөлөр болуп, талаш-тартыш жаратышы же каршы чыгышы мүмкүнбү? прокурорлор, прокурорлор бул көрсөтмөлөрдү жазуу жүзүндө алышы жана мыйзамга карама-каршы келет деп эсептеген көрсөтмөлөргө каршы чыга алышы камсыздалабы? Прокурордук жүрүм-турум натыйжалуу соттук көзөмөлгө алынабы?
vi.	Тараптарга кеңеш берүү жана жардам берүү үчүн жооптуу таанылган, уюшкан жана көз карандысыз юридикалык кесип барбы жана мындай кесиптин иши көз карандысыздык, бүтүндүк жана купуялуулук принциптерин, ошондой эле кесиптик этиканы тийиштүү түрдө сактоону кепилдөө үчүн мыйзамда жетиштүү деңгээлде каралганбы?
vii.	Юридикалык кесипти жөнгө салуучу натыйжалуу, көз карандысыз жана адилеттүү тартиптик жол-жоболор барбы?
viii.	Юридикалык адистерди алардын ишине кийлигишүүдөн жана тоскоолдуктардан коргоо жана алардын натыйжалуу юридикалык кеңеш жана өкүлчүлүк бере алышын камсыз кылуу үчүн тийиштүү кепилдиктер барбы?

112. Прокуратура кызматы айыптоону колдоо жана ошол эле учурда жетиштүү юридикалык же далилдик негизи жок иштердин же процесстик укук бузууларды камтыган иштердин сотко жетпөөсүн камсыз кылуу үчүн кош жоопкерчиликке ээ.

113. Прокуратура кызматын уюштуруу боюнча, айрыкча мамлекеттик прокурорлорду дайындоо үчүн талап кылынган ыйгарым укуктарга же мамлекеттик прокуратура кызматынын ички уюштуруусуна карата жалпы стандарт жок. Бирок, прокуратура органдарын ашыкча саясий таасирден коргоо үчүн жетиштүү автономия камсыз кылынышы керек. Прокуратура кызматы мыйзамдын негизинде иш алып барышы керек болсо да, коомдук кызыкчылыкка таянып, кылмыш ишин козгоо же козгобоо чечимин кабыл алууда ага белгилүү бир эркиндик берилиши керек.

114. Аткаруу бийлигинин айрым иштер боюнча көрсөтмөлөрү, адатта, кааланбайт.¹⁴³Эгерде мындай көрсөтмөлөргө тыюу салынбаса, алар катуу жөнгө салынышы керек, мында мындай көрсөтмөлөр жазуу жүзүндө негизделип, тиешелүү прокурор тарабынан талашылып, коомдук көзөмөлгө алынышы керек.¹⁴⁴Ошондой эле, прокуратуранын ичинде автономия камсыз кылынышы керек. Прокурорлор эч кандай кароосуз катуу иерархиялык көрсөтмөлөргө баш ийбеши керек жана мыйзамга карама-каршы келген көрсөтмөлөрдү колдонбошу керек.¹⁴⁵

¹⁴³Мисалы, Венеция комиссиясы мурда министрдин белгилүү бир иштер боюнча кылмыш ишин козгобоо боюнча көрсөтмө берүү укугун алып салууну же жок дегенде бул артыкчылыкты так аныкталган өзгөчө жагдайлар менен чектөөнү сунуштаган. Караңыз: [CDL-AD\(2023\)029](#), Нидерланды - Венеция комиссиясынын жана Европа Кеңешинин Адам укуктары жана эрежеси боюнча башкы дирекциясынын (DGI) сот бийлигинин аткаруу бийлигинен көз карандысыздыгынын укуктук кепилдиктери боюнча биргелешкен пикири, 72-пункт.

¹⁴⁴ *Ошол эле жерде., 67-пункт*; Европа Кеңешинин кылмыш-жаза сот адилеттиги системасындагы мамлекеттик айыптоонун ролу боюнча [CM Rec \(2000\) 19- сунушу, 11-16-беттер](#).

¹⁴⁵Венеция комиссиясы бул жагынан жалпы көрсөтмөлөрдү жана ар бир иш боюнча өзүнчө көрсөтмөлөрдү айырмалайт, акыркысы атайын коргоо чараларын талап кылат, атап айтканда (i) жогорку прокурор тарабынан белгилүү бир иш боюнча берилген бардык көрсөтмөлөр негиздүү

115. Прокуратура органдарына жетиштүү ресурстарды бөлүп берүү алардын көз карандысыздыгын жана тийиштүү иштешин камсыз кылуу үчүн маанилүү. Прокурорлордун жетиштүү эмгек акысы алардын автономиясынын маанилүү элементи жана коррупцияга каршы коргоо болуп саналат.

116. Юристтер бардык демократиялык мамлекеттердин сот системаларында чечүүчү ролду ойношот. Алар Укуктун үстөмдүгүн сактоо, атап айтканда, бардыгы үчүн сот адилеттигине жетүү жана адам укуктарын коргоо үчүн адилеттүү соттук териштирүүгө болгон укук үчүн абдан маанилүү. Бул мыйзамдар анын көз карандысыздыгынын негизги өзгөчөлүктөрүн камсыз кылаарын жана юридикалык кесипке жетүү юридикалык кеңеш алуу укугун натыйжалуу кылуу үчүн жетиштүү деңгээлде ачык экенин билдирет, бул Бириккен Улуттар Уюмунун Юристтердин ролу боюнча негизги принциптеринде ¹⁴⁶жана Европа Кеңешинин Юристин кесибин коргоо боюнча конвенциясында таанылган. Негизги принциптер жана Конвенция юристтер аткаруу бийлигинен көз карандысыз болушу жана өз функцияларын коркпой же жактырбай аткара алышы керек деген күчтүү эл аралык консенсусту көрсөтөт. ¹⁴⁷ Ата мекендик жана эл аралык сот практикасы да Укуктун үстөмдүгү үчүн көз карандысыз юридикалык кесиптин борбордук маанисин дайыма тааныйт. ¹⁴⁸

117. Кесиптик этика ошондой эле, *башкалардын ичинде*, "адвокат кардарларына калыс кеңеш берүү жана өкүлчүлүк кылууда көз карандысыздыгын сактап, мындай көз карандысыздык сунуштаган коргоого ээ болушу керек" дегенди билдирет. ¹⁴⁹

3. Адилеттүү соттук териштирүү

жана жазуу жүзүндө болушу керек; (ii) көрсөтмөнүн мыйзамдуулугуна күмөн саноо болгон учурда, төмөнкү прокурор сот же прокуратура кеңеши сыяктуу көз карандысыз орган тарабынан кайра кароону баштоого укуктуу болушу керек; (iii) мыйзам иш боюнча тараптар жогорку мамлекеттик прокурор тарабынан берилген көрсөтмөлөргө жетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ экенин так белгилеши керек. Караңыз: Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2017\)028](#), Польша - Мамлекеттик прокуратура жөнүндө мыйзам боюнча корутунду, түзөтүүлөр менен, 112-пункт); [CDL-AD\(2010\)040](#), Сот системасынын көз карандысыздыгына байланыштуу Европалык стандарттар боюнча отчет: II бөлүк - Прокуратура кызматы, 57-60-пункттар.

¹⁴⁶Негизги [принциптер](#) БУУнун бардык мүчө мамлекеттери тарабынан 1990-жылдын 27-августунан 7-сентябрына чейин өткөн Кылмыштуулуктун алдын алуу жана кылмышкерлерге мамиле кылуу боюнча Бириккен Улуттар Уюмунун Сегизинчи Конгрессинде кабыл алынган.

¹⁴⁷Канаданын Жогорку Соту, *Канада (Башкы прокурор) Канаданын Юридикалык Коомдор Федерациясына каршы* [2015], [1 SCR 401](#), § 102; Европа Адам укуктары боюнча Европа Сотунун Адам укуктары боюнча Европа Комиссиясы, *Никула Финляндияга каршы*, [№ 31611/96](#), 2002-жылдын 21-марты, § 45; *Стер Нидерландияга каршы*, [№ 39657/98](#), 2003-жылдын 28-октябры, §36; *Элчи жана башкалар Түркияга каршы*, [№ 23145/93 жана 25091/94](#), 2004-жылдын 24-марты, § 669; *Мориче Францияга каршы* [GC], [№ 29369/10](#), 2025-жылдын 23-апрели, §§ 132-139.

¹⁴⁸Европа Кеңешинин [Юристин кесибин коргоо боюнча конвенциясы](#) (CETS 226) өз кесибин аткарып жаткан юристтерге кол салуулардын көбөйүшүнө жооп катары иштелип чыккан, ал куугунтуктоо, коркутуу же кол салуу түрүндө болобу, же алардын кесиптик милдеттерин аткарууга кийлигишүү түрүндө болобу. Ал Бириккен Улуттар Уюмунун Кылмыштуулуктун алдын алуу жана укук бузуучуларга мамиле кылуу боюнча сегизинчи Конгресси тарабынан кабыл алынган Юристтердин ролу боюнча Бириккен Улуттар Уюмунун негизги принциптеринде (Гавана, Куба, 1990-жылдын 27-августу - 7-сентябры) белгиленген принциптерди чагылдырат.

¹⁴⁹Эл аралык адвокаттар ассоциациясы – [Юридикалык кесип үчүн жүрүм-турумдун эл аралык принциптери](#) (2024), 1-пункт.

Сот бийлиги Адам укуктары боюнча Европа конвенциясынын 6-беренесинин же башка эл аралык документтердеги ушул сыяктуу жоболордун талаптарынын негизинде адилеттүү соттук териштирүүнү кепилдейби ¹⁵⁰?

- i. Жеке адамдар сотторго теория жүзүндө гана эмес, иш жүзүндө да натыйжалуу жетүү мүмкүнчүлүгүнө ээби?
- ii. Угуу укугу жана тараптардын тең укуктуулугу кепилденеби? Сырттан соттук териштирүүлөрдө негизги укуктар сакталабы? Адам соттук териштирүүдөн кабардар болбогон учурда жаңы соттук териштирүүгө укук дайыма кепилденеби? ¹⁵¹
- iii. Коргонуу укугу кепилденгенби, анын ичинде натыйжалуу юридикалык жардам аркылуу, юридикалык өкүлчүлүккө жетүү объективдүү жана жетиштүү ачык түрдө жөнгө салынабы, анын ичинде мындай өкүлчүлүк үчүн юридикалык жардамга карата да?
- iv. Кылмыш иштеринде күнөөсүздүк презумпциясы кепилденгенби, айрыкча мамлекеттик органдардын коомдук билдирүүлөрүн жана ЖМКлардын чагылдыруусун эске алганда?
- v. Чечимдердин себептерин көрсөтүү милдети барбы? Эгерде жок болсо, кайсы чечимдерди бул милдеттен алып салууга болорун жөнгө саласызбы?
- vi. Соттук чечимдер натыйжалуу жана тез чыгарылып, аткарылабы? Соттук процесстердин акылга сыярлык узактыгы натыйжалуу сакталабы? Соттук териштирүүлөр акылга сыйбагандай узакка созулганда же чечимдер аткарылбаганда же коргонуу укуктары бузулган учурда натыйжалуу укуктук чаралар барбы? Аткарылбаган же аткарылбаган учурларда, айрыкча мамлекеттик кызмат адамдарынын же саясий ишмерлердин аракеттеринен улам санкциялар же башка укуктук кесепеттер каралганбы?
- vii. Соттук териштирүүлөрдө ачык-айкындуулукка кепилдик барбы?

118. Жеке адамдын жеке же коомдук актыга каршы чыгуу үчүн оңой жеткиликтүү жана натыйжалуу мүмкүнчүлүккө ээ болуу укугу (*locus standi*) расмий талаптардын, мөөнөттөрдүн жана соттук чыгымдардын акылга сыярлык болушу керектигин билдирет.

119. Жеке адамдар, адатта, өз алдынча сот ишин козгой алышпайт. Ошондуктан, юридикалык жардам абдан маанилүү жана ал баарына жеткиликтүү болушу керек. Юридикалык жардам аны төлөй албагандарга да көрсөтүлүшү керек.

120. Сотко кайрылуу укугунун алкагында орду толгус зыян келтирилген учурда убактылуу чаралар жана өзгөчө кырдаалдарда сот адилеттигине жетүү кепилдениши керек.

¹⁵⁰ Мисалы, ICCPR, 14-берене; ACHR, 8-берене.

¹⁵¹ Айыпталуучунун катышуусуз жүргүзүлгөн сот иштери Конвенциянын 6-беренесине карама-каршы келбесе да, сот адилеттигинен баш тартуу, эгерде сырттан айыпталган адам кийинчерээк аны уккан соттон мыйзам жана фактылар жагынан айыптоонун негиздүүлүгү боюнча жаңы чечим чыгара албаса, эгерде ал өзүнүн катышуу жана өзүн коргоо укугунан баш тартканы же соттон качууну көздөгөнү аныкталбаса (ЕКПС, *Сейдович Италияга каршы* [БК], № 1999). [56581/00](#), 2006-жылдын 1-марты, §82). Себеби, кылмыш иши боюнча айыпталуучунун сот залында – баштапкы соттук териштирүү учурунда же кайра соттук териштирүүдө – катышуу укугун камсыз кылуу милдети 6-берененин негизги талаптарынын бири болуп саналат (ЕКПП, *Стоичков Болгарияга каршы*, № [9808/02](#), 2005-жылдын 24-марты, §56).

121. Сот чечимине даттануу укугу - бул Укук үстөмдүгүнүн жалпы принциби, ал көбүнчө конституциялык же мыйзам чыгаруу деңгээлинде, айрыкча кылмыш-жаза тармагында, улуттук мыйзамдар менен кепилденет.

122. Кылмыш-жаза процессинде адилеттүү соттук териштирүү укугун камсыз кылууда күнөөсүздүк презумпциясы абдан маанилүү. Күнөөсүздүк презумпциясы камсыз кылынышы үчүн далилдөө жүгү айыптоочу тарапка жүктөлүшү керек.¹⁵² Талап кылынган далилдерге тиешелүү эрежелер жана практика так жана адилеттүү болушу керек.

123. Соттук чечимдерди, анын ичинде аткаруу бийлигинин жүрүм-туруму талаш-тартыштуу болгон учурларда, тийиштүү жана натыйжалуу урматтоо жана аткаруу камсыз кылынышы керек. Эгерде соттук чечимдер аткарылбаса, адилеттүү соттук териштирүүгө болгон укук жана жалпысынан Мыйзам үстөмдүгү эч кандай мааниге ээ болбойт.

124. Сот бийлиги коомчулуктан алыс жана сырдуу деп кабыл алынбашы керек. Ишти сотко кантип алып баруу керектиги жөнүндө так маалыматтын, айрыкча интернетте болушу - коомчулуктун сот системасы менен натыйжалуу катышуусун кепилдөөнүн бир жолу. Маалымат калктын бардык катмарына, анын ичинде аялуу топторго оңой жеткиликтүү болушу керек, ошондой эле улуттук азчылыктардын жана/же мигранттардын тилдеринде жеткиликтүү болушу керек. Төмөнкү инстанциядагы соттор өлкө боюнча кеңири таркатылып, алардын сотторуна оңой жетүүгө болот.

4. Сот системасындагы санариптик технологиялар

Санариптик технологиялар адилеттүү соттук териштирүү укугун кошо алганда, Мыйзам үстөмдүгүнө шайкеш келген жол менен колдонулуп жатабы?

- i. Сот системасында санариптик технологияларды жана жасалма интеллект системаларын колдонуу мыйзам менен жөнгө салынабы?
- ii. Сот бийлиги тарабынан чогултулган жеке маалыматтар мыйзам тарабынан каралган атайын коргоого ээби?
- iii. санариптик технологияларды ишке ашыруу жана колдонуу менен сотко фактыларды баалоодо жана мыйзамды конкреттүү иштерге колдонууда жардам берүүгө багытталган санариптик технологияларды айырмалайбы?
- iv. Сотко фактыларды баалоодо жана мыйзамды конкреттүү иштерге колдонууда жардам берүү үчүн иштелип чыккан жасалма интеллект системаларын ишке ашыруу жана колдонуу учурунда, мыйзам төмөнкүлөрдү караштырабы?
 - a. Соттун акыркы чечими система тарабынан берилген сунуштарга гана негизделбестен, толугу менен автоматташтырылган чечим кабыл алууга тыюу салабы?
 - b. жасалма интеллект системасы тарабынан аткарылышы керек болгон минималдуу талаптар, атап айтканда: адам укуктарын (айрыкча басмырлоого жол бербөө) жана соттук көз карандысыздыкты, ачык-айкындуулукту, коопсуздукту,

¹⁵²«Далилдөө жүгү айыптоочу тарапта»: Европа соту, *Барбера, Мессеге жана Джабардо Испанияга каршы*, № [10590/83](#), 1988-жылдын 6-декабры, §77; *Телфнер Австрияга каршы*, № [33501/96](#), 2001-жылдын 20-марты, §15; караңыз: *Гранде Стивенс жана башкалар Италияга каршы*, № [18640/10](#), [18647/10](#), [18663/10](#), [18668/10](#) жана [18698/10](#), 2014-жылдын 4-марты, §159.

	бекемдикти (тактык жана ишенимдүүлүк) жана өз ара аракеттенүүнү сактоо?
	c. жөнгө салуучу коопсуз чөйрөлөрдө (жөнгө салуучу кумкоргондордо) алдын ала сыноо үчүнбү?
	d. көз карандысыз органдар тарабынан жасалма интеллект системасын алдын ала баалоо жана андан кийинки мониторинг жүргүзүү үчүнбү?
v.	Сотко фактыларды баалоодо жана мыйзамды конкреттүү иштерге колдонууда жардам берүү үчүн арналган жасалма интеллект системаларын ишке ашыруу жана колдонуу учурунда, мыйзамда жеке адамдардын мындай системаны ишке ашырууга, анын дизайнына, конкреттүү иште колдонулушуна жана сот процессинде ал тарабынан берилген конкреттүү сунуштарга каршы чыгуу укугу каралганбы?

125. Сот системасында санариптик технологияларды колдонуу анын натыйжалуулугун жогорулатып, жеке адамдардын укуктарынын жакшыраак кепилденишине өбөлгө түзүшү мүмкүн, бирок санариптик технологияларды колдонуу жеке адамдардын укуктары үчүн да коркунуч келтириши мүмкүн: адилеттүү соттук териштирүү укугунун кепилдиктерин азайтуу, учурдагы бир жактуулукту жана бейкалыс пикирлерди кайталоо, улантуу жана күчөтүү, маалыматтарды коргоо укугуна, сот процесстерине катышкандардын купуялуулугун коргоого, жабырлануучуларды коргоого же жеке адамдардын технологияга жетүүсүндөгү теңсиздикке таасир этет. Санариптик технологияларды колдонуудан келип чыккан артыкчылыктар да, тобокелдиктер да аларды сот системасында жайылтуу мыйзам менен каралышын жана ачык-айкын башкаруу алкактары жана үзгүлтүксүз адамдык көзөмөл менен коштолушун талап кылат (бардык мамлекеттик органдар тарабынан жасалма интеллектти колдонуудагыдай эле, жогорудагы II.A.9.iv-v караңыз).

126. Сот системасында жасалма интеллект системаларын колдонууну жөнгө салуучу мыйзамдар өзгөчө маселелерди жаратат. Сот системасындагы бардык жасалма интеллект системалары сот бийлигинин натыйжалуулугун жана жарандардын укуктарын чыңдоону негизги максат катары коюшу керек. Коомчулуктун ишенимин сактоо жана жоопкерчиликти камсыз кылуу үчүн аларды колдонуу ачык-айкын, түшүндүрмөлүү жана көз карандысыз көзөмөлдөө механизмдерине баш ийиши керек (караңыз: жогорудагы II.A.9.iv-v жана II.B.5.ii-iii).

127. Сот адилеттигин административдик башкарууну жакшыртуу үчүн колдонулган жана сот функцияларын аткарууда колдонулууга арналган жасалма интеллект системаларынын ортосунда айырмачылык болушу керек. Биринчиси мамлекеттик органдар тарабынан жасалма интеллект системаларын колдонуунун жалпы талаптарына баш ийиши керек болсо, экинчиси жарандардын адилеттүү соттук териштирүүгө болгон укуктарын кепилдөө үчүн кылдаттык менен ишке ашырууну талап кылат. Сот функцияларында колдонулган жасалма интеллект системаларына келсек, жасалма интеллекттин натыйжалары адамдын көзөмөлүн жана отчеттуулугун камсыз кылуу үчүн толук көзөмөлдөнүп, түшүндүрүлүшү керек (жогорку II.C.2 караңыз).

128. Адамга багытталган жасалма интеллект тергөөгө, фактыларды баалоого жана мыйзамды конкреттүү иштерге колдонууга байланыштуу бардык соттук чечимдерди соттор өз жоопкерчилигинде кабыл алышы керек дегенди билдирет. Жасалма интеллект системалары сотторго чечим кабыл алууну жеңилдеткен айрым тапшырмаларда (мисалы, юридикалык изилдөө, далилдерди табуу жана классификациялоо, чечимдер үчүн стандартташтырылган талааны алдын ала толтуруу, мөөнөттөр жөнүндө билдирүү жөнөтүү ж.б.) жардам бере алат, бирок жасалма

интеллект системасы тарабынан толугу менен автоматташтырылган чечим кабыл алууга жол берилбеши керек. Ошентип, алар тергөө, фактыларды баалоо жана мыйзамды конкреттүү иштерге колдонуу үчүн колдонулганда белгилүү бир талаптарга жооп бериши керек.

129. Сот адилеттигинде жасалма интеллект системаларын колдонууда өзгөчө көңүл бурууну талап кылган адам укуктары - бул маалыматтарды коргоо, теңдик, басмырлоого жол бербөө, купуялуулук, сот адилеттигине жетүү, күнөөсүздүк презумпциясы жана коргонуу укуктарын кошо алганда, адилеттүү соттук териштирүү. Мыйзамда жасалма интеллект системасынын бул укуктарга болгон тобокелдиктерин атайын баалоо каралышы керек жана аларды жалпы колдонуудан мурун коопсуз укуктук чөйрөлөрдө (кумдуктарда) сыноодон өткөрүү керек. Бардык соттук аткаруучулар тобокелдиктерди баалоо, жасалма интеллект системаларын алдын ала сыноо жана аларды мониторинг жүргүзүүгө катышуусу керек. Ачык-айкындуулук жасалма интеллект системаларынын жашоо циклинин бардык мезгилинде камсыз кылынышы керек (жогорку II.A.9 жана II.B.5 караңыз), айрыкча, бул системалар соттук натыйжаларга таасир этиши мүмкүн болгондо (мисалы, системанын дизайны, чечим кабыл алуу логикасы жана/же колдонулган маалымат булактары жөнүндө маалыматты ачыктоону талап кылуу менен).

130. Мыйзам жасалма интеллект системаларынын иштешинен келип чыккан адам укуктарынын бузулушу үчүн жеткиликтүү жана натыйжалуу каражаттарды караштырышы керек.¹⁵³ Бул каражаттар (i) белгилүү бир системаны ишке ашыруу боюнча коомчулуктун чечимине; (ii) анын дизайнына; (iii) белгилүү бир учурда аны колдонуусуна; жана (iv) ошол учурда ал тарабынан берилген сунуштарга каршы чыгууга мүмкүндүк бериши керек.¹⁵⁴ Бул каражаттардын натыйжалуу болушу үчүн, адамдар жасалма интеллект системасы кандайча тыянак чыгаргандыгы же конкреттүү сунуштарды бергендиги жөнүндө түшүнүктүү маалыматка ээ болушу керек (жогорку II.B.5 караңыз).

131. Мамлекеттик органдар тарабынан жасалма интеллект системаларын колдонууга келсек (жогорку II.A.3 жана II.A.9 караңыз), сот системасында колдонулган жасалма интеллект системалары ачык башкаруу алкактарына баш ийиши керек. Буга долбоорлоо тандоолорун, маалымат булактарын, чечим кабыл алуу процесстерин жана белгилүү чектөөлөрдү документтештирүү кирет. Көз карандысыз көзөмөл органдарына бул системаларды үзгүлтүксүз аудиттен өткөрүүгө ыйгарым укук берилиши керек жана алардын жыйынтыктары жоопкерчиликти камсыз кылуу үчүн коомчулукка жеткиликтүү болушу керек.

G. Конституциялык кайра карап чыгуу

1. Конституциялык кайра карап чыгуу

¹⁵³ Караңыз: 14-берене, Европа Кеңешинин [Жасалма интеллект жана адам укуктары, демократия жана мыйзам үстөмдүгү боюнча алкактык конвенциясы](#) (CETS № 225).

¹⁵⁴ ЮНЕСКОнун 2024-жылдагы [Сот бийлиги үчүн мыйзам үстөмдүгү боюнча жасалма интеллект боюнча глобалдык куралдар топтомуна](#) ылайык (136-бет): "жасалма интеллекттин учурдагы бир жактуулукту күчөтүү же күчөтүү мүмкүнчүлүгү чоң көйгөй жаратат. Эркиндикке, коопсуздукка жана адилеттүү соттук териштирүүгө болгон укуктар адамдын физикалык эркиндигине же жеке коопсуздугуна коркунуч туулганда, мисалы, алдын ала айтуу полициясында, кайталап кылмыш жасоо тобокелдигин баалоодо жана жазалоодо бузулушу мүмкүн. ... "кара куту" жасалма интеллект системалары соттор, адвокаттар жана прокурорлор сыяктуу юридикалык адистер үчүн системанын натыйжаларынын негиздемесин түшүнүүгө мүмкүнчүлүк бербейт, бул чечимдин негиздүүлүгүн жана даттануусун татаалдаштырат."

Конституциялык текшерүүлөр жана тең салмактуулуктар көз карандысыз конституциялык кароону камтыйбы?

- i. Конституция¹⁵⁵ соттук конституциялык кайра карап чыгууну караштырабы? Ал адистештирилген Конституциялык сотту түзөбү?
- ii. Эгерде конституциялык кароо башка орган тарабынан жүргүзүлсө, анда көз карандысыз баалоо жүргүзүүнүн кандай кепилдиктери бар? Алар конституцияда бекемделгенби?
- iii. Эгерде адистештирилген Конституциялык сот болсо, анда соттун курамы, анын юрисдикциясы, соттордун статусу жана алардын кызмат ордунун кепилдиктери, тараптар Конституцияда бекемделген Конституциялык соттун ишмердүүлүгү негизделүүчү конституциялык принциптерге апелляциялык арыз берүүгө укуктуубу? Сот өзүнүн жол-жобо эрежелерин белгилей алабы?

132. Жогорку укуктук норма катары конституция өзүнүн принциптерин сактоого, бийликтин бөлүнүшүн сактоого жана кепилденген укуктарды коргоого жөндөмдүү камкорчуну талап кылат. Конституцияга шайкештикти соттук кароонун кандайдыр бир түрү - топтолгон же чачыранды болсун - конституцияны сыйлоону жана адам укуктарын коргоону камсыз кылуунун натыйжалуу каражаты катары кеңири каралат. Бул жагынан алганда, конституциялык адилеттүүлүк конституциялык демократиянын борбордук өзгөчөлүгү жана Укук үстөмдүгүнүн аныктоочу критерийи бойдон калууда, бардык мамлекеттик органдар конституцияга ылайык иш алып барышын жана Конституциялык сот же ага барабар орган тарабынан кабыл алынган чечимдер бийликтин бардык бутактары үчүн милдеттүү экендигин камсыз кылат.

133. Венеция комиссиясы конституциялык сот адилеттигинин бирдиктүү модели жок экенин дайыма белгилеп келет. Улуттук системалар бир топ айырмаланат жана ар кандай институционалдык механизмдерди чагылдырат. Комиссия жалпысынан конституциялык сотту же ага барабар органды түзүүнү колдогон.¹⁵⁶ Муну жасоо үчүн жалпы талап жок экенин белгилеп жатып, ал мындай органды өзүнчө институт катары түзүү белгилүү бир өлкөдө Укук үстөмдүгүн ишке ашырууда натыйжалуу болушу мүмкүн деген көз карашын билдирген. Эгерде - конституциялык соттун же ага барабар органдын ордуна - конституциялык кароонун соттук эмес формасы каралса, анда мындай кароону жүргүзгөн орган саясий кийлигишүүдөн эркин болушун камсыз кылуу керек. Эгерде өзүнчө конституциялык сот же ага барабар орган конституциялык укуктарды коргоонун жалгыз каражаты катары каралбаса, бул эталондун негизги багыты - мындай органдар менен ошол юрисдикциялар үчүн негизги суроолорду аныктоо. Мындай адистештирилген органдары жок юрисдикцияларда башка эталондор, атап айтканда, сот адилеттигине жетүү боюнча F эталону менен аныкталган көз карандысыздыктын, калыстыктын жана натыйжалуулуктун негизги максаттары маанилүү болушу мүмкүн. Бул бөлүктөгү суроолор конституциялык сотторго багытталганы менен, алар конституциялык кароого тапшырылган барабар органдарга да тиешелүү.

¹⁵⁵Жазуу жүзүндөгү Конституциясы бар өлкөлөр үчүн.

¹⁵⁶Венеция комиссиясы, [CDL-INF \(97\) 2](#), Украина - Украинанын Конституциясы боюнча пикир, XII бөлүм; [CDL-AD\(2010\)044](#) Украина - Украинадагы Конституциялык кырдаал боюнча пикир, 52-пункт; [CDL-AD\(2016\)025](#). Кыргызстан - Кыргыз Республикасынын "Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө" Мыйзамынын долбоору боюнча биргелешкен пикир, 47-пункт; [CDL-AD\(2022\)004](#) Чили - Жаңы Конституцияны иштеп чыгуу жана кабыл алуу боюнча пикир, 52-пункт.

134. Адистештирилген Конституциялык Сот болгон юрисдикцияларда тараптар соттун курамы, анын юрисдикциясы, соттордун статусу жана алардын кызмат ордун ээлөө кепилдиктери боюнча даттанууга укуктуу, ошондой эле конституциялык соттун ишмердүүлүгү негизделүүчү конституциялык принциптер конституциялык деңгээлде бекемделиши керек, ошондо алар өкмөттөгү шарттуу саясий көпчүлүктүн аларды өзгөртүү аракеттеринен корголот. Ошо сыяктуу эле, адистештирилген Конституциялык Сот каралбаган учурда, көз карандысыз конституциялык кайра кароонун кепилдиктери конституцияда (же жазуу жүзүндөгү конституциясы жок өлкөлөр үчүн башка тиешелүү мыйзамдарда) каралышы керек жана зарыл болгон учурда органикалык мыйзам менен толукталышы керек. Процедуралык эрежелер конституциялык сот тарабынан өзү иштелип чыгышы керек, бул Соттун конституциянын (жана тиешелүү болгон учурда Конституциялык Сот жөнүндөгү мыйзамдын) чегиндеги автономиясынын көрүнүшү болуп саналат; Конституциялык Сот аларды мыйзам чыгаруучусунун кийлигишүүсүз тажрыйбанын негизинде өзгөртүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу керек.¹⁵⁷

135. Конституциядан *кийинки кароодон* тышкары, конституцияга *чейинки кароо* механизми да болушу керек. Конституцияга *чейинки* кароо аткаруу бийлигинде мыйзам долбоорун иштеп чыгуу этабында же конституциялык эксперттердин жардамы менен парламенттик комитетте жүргүзүлүшү мүмкүн.

2. Курамы жана дайындоосу

Конституциялык соттордун курамы жана дайындоо процесси Конституциялык соттун көз карандысыздыгы үчүн жетиштүү кепилдиктерди камсыз кылабы?

- i. Дайындоо жол-жобосу конституциялык соттордун көз карандысыздыгы үчүн жетиштүү кепилдиктерди береби? Атап айтканда, эгерде конституциялык соттор Парламент тарабынан шайланса, квалификациялуу көпчүлүк талап кылынабы? Мүмкүн болгон саясий туюктарды жеңүүнүн конституциялык механизмдери барбы? Узакка созулган бош орундар болгон учурда, мекеменин үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу үчүн, кызмат ордун ээлеген сот алмаштырылганга чейин мөөнөттү жылдыруу каралганбы?
- ii. Конституциялык соттун сотторунун жогорку квалификациясын кепилдеген кесиптик талаптар кандай? Алардын ак ниеттүүлүгүнө кандай кепилдиктер бар?
- iii. Көз карандысыздыктын дагы кандай кепилдиктери каралган? Сотту негизсиз кызматтан алууга каршы жетиштүү кепилдиктер барбы?
- iv. Конституциялык соттун кызматына кандайдыр бир карама-каршылыктар барбы? Парламенттин активдүү мүчөлөрүн же саясий партиялар менен байланышы бар адамдарды Конституциялык Соттун соттору кылып дайындоого тыюу салуу мыйзам менен белгиленгенби? Ал иш жүзүндө так сакталабы? Кызмат мөөнөтү аяктаганга чейин же андан кийин башка милдеттерди аткарууга башка чектөөлөр барбы? Соттордун калыстыгын камсыз кылуу үчүн башка карама-каршылыктар каралганбы?

136. Конституциялык соттун курамы жана анын сотторун тандоо ыкмасы Соттун көз карандысыздыгын жана ыйгарым укуктарын коргоо үчүн абдан маанилүү.

¹⁵⁷ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2004\)023](#) Азербайжан - Азербайжандын Конституциялык сотунун жол-жобо эрежелери боюнча корутунду, 5-6-пункттар.

Конституциялык соттор, адатта, бир топ сандагы соттордон турат, көбүнчө 8ден 15ке чейин.¹⁵⁸

137. Плюралисттик демократияларда ар кандай мүнөздөмөлөрдү (гендердик тең салмактуулук, жаш курагы, саясий ар түрдүүлүк жана этникалык, тилдик же диний теги) эске алуу менен тең салмактуу жана ар түрдүү курам мекеменин калыс жана камтуучу кабыл алынышына, демек, анын легитимдүүлүгүнө жана чечимдеринин кабыл алынышына, айрыкча көп улуттуу же көп тилдүү мамлекеттерде өбөлгө түзөт. Конституциялык сотторду тандоого бир нече мамлекеттик органдарды жана саясий ишмерлерди тартуу Соттун көз карандысыздыгын кабыл алууну күчөтүүдө натыйжалуу экени далилденди.¹⁵⁹

138. Конституциялык сотторду тандоо мыйзам тарабынан белгиленген объективдүү критерийлерге негизделиши керек. Бул критерийлер юридикалык экспертизага, көз карандысыздыкка жана ак ниеттүүлүккө басым жасап, алардын татыктуулугуна артыкчылык бериши керек. Салыштырмалуу практика көрсөткөндөй, конституциялык соттор, адатта, юридикалык тармакта олуттуу тажрыйбасы же тажрыйбасы бар юристтерден - соттордон, юристтерден же университеттин профессорлорунан турат.¹⁶⁰ Кесиптик квалификациядан тышкары, конституциялык сотторго талапкерлерден ак ниеттүүлүктү жана жогорку адеп-ахлактык сапаттарды көрсөтүү талап кылынат.¹⁶¹

139. Конституциялык соттордун кызмат мөөнөтү, адатта, узак мөөнөткө, милдеттүү түрдө пенсия курагына жеткенге чейин же кээ бир системаларда, ал тургай өмүр бою белгиленет. Кызмат мөөнөтү Соттун курамын үзгүлтүксүз жана жарым-жартылай жаңыртууга мүмкүндүк бериши керек; этап-этабы менен жаңыртуу ийгиликтүү парламенттик көпчүлүккө дайындоолорго катышууга мүмкүндүк берет. Узак, жаңыланбай турган мөөнөттөр, адатта, көз карандысыздыкка, айрыкча дайындоочу органдардан көз карандысыздыкка эң ыңгайлуу деп эсептелет.¹⁶² Эгерде Конституциялык Соттун сотторунун кызмат мөөнөтү жөнүндөгү конституциялык жоболор өзгөртүлсө, кызмат мөөнөтүн кыскартуу жаңы жоболор күчүнө киргенден кийин дайындалган сотторго гана тиешелүү болушу керек.¹⁶³

140. Соттор Парламент тарабынан шайланган учурда, квалификациялуу көпчүлүктүн талабы (мисалы, үчтөн экиси же бештен үч бөлүгү) саясатташууга каршы

¹⁵⁸ Венеция комиссиясы, [CDL-STD\(1997\)020](#), Конституциялык соттордун курамы, III бөлүм, Конституциялык соттордун курамы боюнча сурамжылоого берилген жооптордун салыштырмалуу таблицасы, 35-бет жана андан ары.

¹⁵⁹ Венеция комиссиясы, [CDL-STD\(1997\)020](#), *ошол эле жерде*, 10, 21-беттер; [CDL-AD\(2005\)03](#), Босния жана Герцеговина - Босния жана Герцеговинанын Конституциялык соту үчүн добуш берүүнүн сунушталган эрежелери боюнча пикир, 3-пункт.

¹⁶⁰ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2024\)015](#), Босния жана Герцеговина - Конституциялык Сотко сотторду шайлоо ыкмасы боюнча пикир, 8-20-пункттар.

¹⁶¹ Венеция комиссиясы, [CDL-STD\(1997\)020](#), Конституциялык соттордун курамы - Демократиянын илими жана техникасы, № 20 (1997), 10-бет; Мыйзамга өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча корутунду, 119-пункт; [CDL-AD\(2017\)011](#), Армения - Армениянын Конституциялык соту жөнүндө конституциялык мыйзамдын долбоору боюнча корутунду, 12-13-пункттар.

¹⁶² Венеция комиссиясы, [CDL-STD\(1997\)020](#), Конституциялык соттордун курамы - Демократиянын илими жана техникасы, № 20 (1997), 21-бет; [CDL-AD\(2020\)016](#), Армения - Конституциялык соттун сотторунун мандатына байланыштуу конституциялык түзөтүүлөрдүн долбоору боюнча үч укуктук маселе боюнча корутунду, 35 жана 38-пункттар; [CDL-AD\(2025\)005](#), Молдова Республикасы - Конституциялык сот жөнүндө мыйзам долбоору боюнча корутунду, 37-пункт.

¹⁶³ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2020\)016](#), Армения - Конституциялык соттун судьяларынын мандатына тиешелүү конституциялык түзөтүүлөрдүн долбоору боюнча үч юридикалык маселе боюнча корутунду, 39-пункт.

институционалдык коргоо болуп саналат. Мындай туюкка кептелүүдөн качуу үчүн, биринчи кезекте квалификациялуу көпчүлүктүн негизинде макулдашууга тоскоолдук кылбоо үчүн, туюкка кептелүүгө каршы механизмди (мисалы, Парламентте бир нече жолу ийгиликсиз добуш берилгенден кийин башка бейтарап органдар тарабынан талапкерлерди көрсөтүү) караштыруу керек. Туюкка кептелүүгө каршы механизмди иштеп чыгуунун бирдиктүү модели жок. Конституциялык соттун үзгүлтүксүз иштешин камсыз кылуу максатында, Венеция комиссиясы соттун мүчөлөрүнө алардын мураскери дайындалганга чейин өз функцияларын улантууну сунуштайт.¹⁶⁴

141. Конституциялык соттордун алмаштырылгыстыгы сот бийлигинин көз карандысыздыгынын негизги кепилдиги болуп саналат.¹⁶⁵ Соттун *мандатынын* токтотулушу жөнүндө иштер тар аныктамага ээ болушу жана так, деталдуу жана так юридикалык жоболордо баяндалышы¹⁶⁶ жана катуу процедуралык кепилдиктерге баш ийиши керек. Акыркы чечимди кабыл алуу үчүн Конституциялык Сот өзү жооптуу болушу керек, идеалдуу түрдө анын отурумдагы мүчөлөрүнүн квалификациялуу көпчүлүгү менен.¹⁶⁷

142. Конституциялык сотторго, адатта, бир эле учурда башка кызматтарды ээлөөгө тыюу салынат. Шайкеш келбестик эрежелери ар кандай катуулук менен айырмаланат, бирок адатта саясий жана мамлекеттик функцияларды, анын ичинде министр, парламенттин мүчөсү, жогорку мамлекеттик кызматкер же саясий партиянын лидери сыяктуу кызматтарды камтыйт, ал эми конституциялык сотторго көп учурда академиялык байланыштарын сактоого уруксат берилет. Бул эрежелер мыйзамда жана зарыл болгон учурда конституцияда белгилениши керек.¹⁶⁸

143. Соттун төрагасы тышкы орган тарабынан дайындалышы же башка соттор тарабынан өз катарынан шайланышы мүмкүн, акыркысы, жалпысынан алганда, Конституциялык Соттун көз карандысыздыгынын күчтүү кепилдиги катары каралат.¹⁶⁹ Эгерде президент парламент же башка тышкы орган тарабынан дайындалса, көз карандысыздыктын кепилдиктери берилиши керек. Соттун төрагасы өз убагында шайланбаган же дайындалбаган учурда, убактылуу Президенттин милдетин ким аткараарын аныктоо үчүн так эрежелер белгилениши керек.

¹⁶⁴ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2022\)054](#), "Украинанын Конституциялык сотунун судьяларына талапкерлерди конкурстук негизде тандоо жол-жобосун өркүндөтүү боюнча Украинанын айрым мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө" мыйзам долбоору боюнча корутунду, 58, 59 жана 67-пункттар; [CDL-AD\(2021\)048](#), Сербия - Сот бийлиги боюнча кайра каралган конституциялык түзөтүүлөрдүн долбоору боюнча шашылыш корутунду, 49-пункт; [CDL-AD\(2024\)002](#), Босния жана Герцеговина - Босния жана Герцеговинанын Конституциялык сотунун иштешине байланыштуу айрым маселелер боюнча корутунду, 22-пункт.

¹⁶⁵ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2019\)024](#), Армения – Венеция комиссиясынын жана Европа Кеңешинин Адам укуктары жана мыйзамдуулук боюнча башкы дирекциясынын (DGI) Сот кодексине жана башка кээ бир мыйзамдарга киргизилген өзгөртүүлөр боюнча биргелешкен корутундусу, 58-пункт. Ошондой эле бул жагынан жогорудагы сот бийлигинин көз карандысыздыгы жөнүндөгү II.F.1 караңыз.

¹⁶⁶ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2005\)015](#), Украина - Конституцияга өзгөртүүлөр киргизүү боюнча корутунду, 46-пункт; [CDL-AD\(2017\)011](#), Армения - Армениянын Конституциялык соту жөнүндө конституциялык мыйзамдын долбоору боюнча корутунду, 19-пункт.

¹⁶⁷ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2005\)015](#), Украина - Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча корутунду, 46-пункт; [CDL-AD\(2016\)025](#), Кыргызстан - Кыргыз Республикасынын "Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө" Мыйзамынын долбоору боюнча биргелешкен корутунду, 54-пункт.

¹⁶⁸ [CDL-STD\(1997\)020](#), Конституциялык соттордун курамы - Демократиянын илими жана техникасы, № 20 (1997), 15-пункт.

¹⁶⁹ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2011\)016](#), Венгрия - Жаңы Конституция боюнча пикир, 94-пункт.

3. Конституциялык сот адилеттигине жетүү мүмкүнчүлүгү

Конституциялык Сотко кайрылуу шарттары жана каралышы мүмкүн болгон актылардын көлөмү натыйжалуу конституциялык кайра кароону камсыздайбы?

- i. Мыйзамдардын жана башка бардык ченемдик укуктук актылардын конституциялуулугун кайра карап чыгууга болобу?
- ii. Эгерде нормативдик актылардын конституциялуулугун кайра карап чыгуу мүмкүнчүлүгүнө өзгөчөлүктөр болсо, анда бул өзгөчөлүктөр негиздүүбү?
- iii. Жеке адамдар өздөрүнө таасир этүүчү жеке актыларга жана жалпы актыларга каршы конституциялык сот адилеттигине (түз же кыйыр) натыйжалуу жетүү мүмкүнчүлүгүнө ээби?
- iv. Конституциялык соттун алдындагы жол-жобо калыстыктын, тийиштүү соттук териштирүүнүн жана натыйжалуулуктун жетиштүү кепилдигин береби?

144. Конституциялык соттордун юрисдикциясы, адатта, кеңири чөйрөдөгү нормативдик актыларга жана институционалдык маселелерге жайылтылат. Аларга, адатта, кадимки жана органикалык мыйзамдарды, конституциялык мыйзамдарды, жоболорду, мыйзам чыгаруучу жыйындардын жана башка органдардын ички эрежелерин, ошондой эле эл аралык келишимдердин конституцияга шайкештигин карап чыгуу кирет. Конституциялык соттор ошондой эле борбордук өкмөт менен жергиликтүү бийлик органдарынын же аткаруу жана мыйзам чыгаруу бутактарынын ортосундагы чыр-чатактарды кошо алганда, бийлик бутактарынын ортосунда нормативдик компетенцияларды бөлүштүрүүгө байланыштуу талаш-тартыштарды чече алышат. Шайлоо талаш-тартыштары да көптөгөн конституциялык соттордун юрисдикциясына кирет. Кошумча багыттарга шайланган өкүлдөрдүн статусу, негизги укуктарды коргоо жана саясий партиялардын мыйзамдуулугу менен байланышкан маселелер кириши мүмкүн. Айрым системаларда конституциялык соттор өзгөчө кырдаал жарыяланганга чейин же мыйзам чыгаруу палаталарын таркатканга чейин милдеттүү түрдө консультация берүү сыяктуу кеңеш берүүчү функцияларды да аткарышат. Андан тышкары, конституцияга каршы келиши мүмкүн болгон мыйзамдарды карап чыгуудан коргоо (эксклюзивдүүлүк же кызматтан кетирүү жоболору аркылуу) конституциянын үстөмдүгүнө түздөн-түз кол салуу катары каралышы мүмкүн.¹⁷⁰

145. Сотко кайрылуу конституциялык кароонун натыйжалуулугу үчүн чечүүчү мааниге ээ. Жеке даттануу эң натыйжалуу чара экени далилденди. Конституциялык сотторго жеке адамдардын түз кайрылуусу негизги укуктарды коргоону күчөтсө да, көп учурда иштердин жүктөмүнүн бир топ көбөйүшүнө алып келет. Бул көйгөйдү чечүү үчүн жеке даттанууларды караган системалар, адатта, кабыл алынгыс же ачыктан-ачык негизсиз иштерди чыпкалоо үчүн процедуралык кепилдиктерди камтыйт. Кыйыр жеке кайрылуу бир нече артыкчылыктарды сунуштайт (жолдоочу органдын юридикалык экспертизасы натыйжалуу чыпка катары кызмат кылат) жана Венеция комиссиясы кыйыр кайрылууну түз кайрылуунун бир түрү менен айкалыштырууда, ар кандай учурдагы механизмдерди тең салмактоодо артыкчылык көрөт.¹⁷¹ Конституциялык даттануу берүүдөн мурун жеткиликтүү юридикалык каражаттарды колдонуу талабы конституциялык сот үчүн ашыкча иштердин болушунун алдын алууга кызмат кылат жана конституциялык даттануу механизминин кошумча мүнөзүн баса белгилейт.

¹⁷⁰ Ошол эле жерде, 113-пункт.

¹⁷¹ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2010\)039rev](#), Конституциялык сот адилеттигине жеке адамдардын жетүү мүмкүнчүлүгү боюнча изилдөө, 108-пункт.

146. Соттун иш жүгүн жеңилдетүүнүн пайдалуу ыкмасы жекече кайрылуунун түрлөрүнүн бири тарабынан башталган маселелерди чечүүдө соттордун чакан коллегияларын түзүү болушу мүмкүн, мында пленардык жыйын жаңы же маанилүү маселелерди чечүү зарыл болгон учурда гана иш алып барат. Коллегиянын курамы толук курамдын балансын чагылдырышы керек. Конституциялык сотту түзгөн мыйзам палаталар тарабынан карама-каршы чечимдер кабыл алынган учурда пленардык жыйындын чечим кабыл алуу мүмкүнчүлүгүн караштырышы маанилүү; болбосо, конституциялык соттун юриспруденциясынын биримдиги коркунучта калат. Ошондой эле, иштерди палаталарга бөлүштүрүүдө же коллегиялардын курамында кандайдыр бир калыс эместиктин болушуна жол бербөө үчүн так эрежелер болушу керек.¹⁷²

147. Чечимдин жарактуу болушу үчүн минималдуу сандагы соттордун катышуусун талап кылган жарактуу кворум чечим кабыл алуу процессинин институционалдык ыйгарым укуктарын жана соттун коллегиялык орган катары тийиштүү иштешин камсыз кылат. Өтө катуу добуш берүү талабы, айрыкча мыйзамдардын конституциялуулугу боюнча стандарттуу чечимдер үчүн, Соттун чечим кабыл алуу процессине тоскоол болуп, аны натыйжасыз кылуу коркунучун жаратышы мүмкүн.¹⁷³ Мындай учурларда Сот конституциянын сакталышын камсыз кылуу боюнча өзүнүн негизги функциясын аткара албай калышы мүмкүн. Бөгөттөөлөрдүн жана добуштардын теңелишинин алдын алуу үчүн туюкка кептелүүгө каршы механизмдер каралышы керек.

148. Угуулар ачык же жабык жалпы жыйындарда өткөрүлүшү мүмкүн. Оозеки угуулар тараптар менен соттордун ортосундагы түз өз ара аракеттенүүнү камсыз кылуу жана сот иштерин тездетүү сыяктуу маанилүү функцияларды аткара алса да,¹⁷⁴ сот тиешелүү болгон учурда сот иштерин жазуу жүзүндө жүргүзүү укугун сактап калышы керек. Бул соттун жеке даттануулар менен ашыкча жүктөлүшүнө жол бербөө үчүн маанилүү болушу мүмкүн.¹⁷⁵ Арыз ээси же сот ишин баштоочунун сотко кайрылуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу маанилүү, жок дегенде эскертүүлөрүн берүү аркылуу. Мындай чаралар процесстик адилеттүүлүккө салым кошот жана конституциялык процессте бардык кызыкчылыктардын тийиштүү түрдө угулушун камсыздайт.

4. Чечимдердин таасири

Конституциялык Соттун чечимдерине жана токтомдоруна натыйжалуу көзөмөл жүргүзүлүп жатабы?

- i. Конституциялык Соттун чечимдери жана өкүмдөрү мамлекеттик органдар жана жеке адамдар тарабынан сакталабы? Конституцияга каршы келет деп жарыяланган укуктук жобону кабыл алуу менен Конституциялык Соттун чечимдерин жокко чыгарууга тыюу салынабы?
- ii. Парламент жана аткаруу бийлиги Конституциялык Соттун чечимдерин жана негиздемелерин иш жүзүндө эске алышабы? Алар Конституциялык

¹⁷² Ошол эле жерде, 225-пункт.

¹⁷³ Мисалы, Венеция комиссиясынын [CDL-AD\(2024\)002](#), Босния жана Герцеговина - Босния жана Герцеговинанын Конституциялык сотунун иштешине байланыштуу айрым маселелер боюнча пикирин караңыз, 16 жана 17-пункттар.

¹⁷⁴ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2004\)035](#), Россия Федерациясы - "Россия Федерациясынын Конституциялык соту жөнүндө" Федералдык конституциялык мыйзамга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө" Федералдык конституциялык мыйзамдын долбоору боюнча корутунду, 4-пункт.

¹⁷⁵ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2008\)029](#), Кыргызстан - Конституциялык сот өндүрүшү жөнүндө мыйзамга жана Конституциялык сот жөнүндө мыйзамга өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү боюнча мыйзам долбоорлору боюнча корутунду, 44-пункт.

- Сот тарабынан аныкталган же түзүлгөн мыйзамдык же жөнгө салуучу кемчиликтерди акылга сыярлык мөөнөттүн ичинде чечишеби?
- iii. Конституциялык, жогорку жана катардагы соттор эл аралык органдардын жана өзгөчө эл аралык соттордун чечимдерин аткарууга милдеттүүбү? Бул милдеттенмеден өзгөчөлүктөр барбы?
- iv. Конституцияга каршы келген деген негизде апелляциялык арыз менен катардагы соттун чечими жокко чыгарылганда, иш Конституциялык Сот тарабынан келтирилген аргументтердин негизинде кайрадан ачылып, катардагы сот тарабынан каралабы?

149. Конституциялык соттун чечимдерин жарыялоо Премьер-министрдин, өкмөттүн же башка саясий органдын кийлигишүүсүнө көз каранды болбошу керек.¹⁷⁶ Иштин маңызы боюнча Конституциялык соттун чечимдери мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарын, алардын кызмат адамдарын, ошондой эле жеке жана юридикалык жактарды кошо алганда, бардык мамлекеттик органдар үчүн милдеттүү болуп, ак ниеттүүлүк менен аткарылышы керек. Мындай чечимдерди аткарбоо конституциянын үстөмдүгүн бузуу болуп саналат. Башка мамлекеттик органдар жаңы жеке актыларды кабыл алганда, алар Конституциялык соттун чечимдеринде баяндалган укуктук негиздемелерди эске алышы керек. Мыйзам чыгаруу органы мыйзамдарды кабыл алууда же өзгөртүүдө Конституциялык соттун чечимдерин этибарга албашы өзгөчө маанилүү. Конституциялык сот мыйзамды конституцияга каршы келет деп жарыялаганда, ал мыйзам чыгаруу органына Конституциялык сот конституцияга каршы келет деп жарыялаган мыйзам менен бирдей мазмундагы жаңы мыйзамды кабыл алууга тыюу салат.

150. Нормативдик актыларды жокко чыгарган конституциялык соттун чечимдеринин укуктук кесепеттери ар кайсы юрисдикцияларда ар кандай болушу мүмкүн жана көп учурда алардын чөйрөсүн жөнгө салуучу мыйзамдык жоболорго көз каранды.¹⁷⁷ *Эс-тунк эффекттин (б.а. ретроактивдүү жараксыздыкты)* катуу колдонуу айрым учурларда олуттуу коомдук кесепеттерге алып келиши мүмкүн.

151. Көптөгөн улуттук конституцияларда эл аралык жана улуттар аралык укукту сыйлоо милдети камтылган. Мындай учурларда, улуттук конституциялык соттор улуттук конституциялык принциптердин гана эмес, ошондой эле улуттук укуктук тартиптин алкагында эл аралык жана улуттар аралык укуктун да коргоочулары катары иш алып барышат. Европа континентинде көптөгөн конституциялык соттор адам укуктарын жана Европалык адам укуктары боюнча конвенция менен корголгон башка конституциялык принциптерди Европалык адам укуктары боюнча конвенциянын (ЕКПК) чечимдери менен чечмеленгендей ишке ашырууга милдеттүү. Европа Биримдигинин мүчө мамлекеттери үчүн конституциялык соттор - башка соттор сыяктуу эле - Европа Биримдигинин мыйзамдарынан келип чыккан укуктарды жана милдеттенмелерди, анын ичинде Европа Биримдигинин мыйзамдарынын артыкчылык принцибин жана мүчө мамлекеттер Европа Биримдигинин мыйзамдарынын алкагында иш алып барган учурда Европа Биримдигинин Негизги укуктар хартиясын сыйлашы керек. Америка континентине келсек, Америкалык Адам укуктары боюнча конвенцияны ратификациялаган Америка мамлекеттеринин уюмунун мүчө мамлекеттери аны улуттук деңгээлде колдонууга милдеттүү жана Америка аралык Адам укуктары боюнча соттун (ААУС) юрисдикциясын тааныгандар үчүн Конвенцияны чечмелөө милдети колдонулат. Дуалисттик мамлекеттерде ар кандай ой жүгүртүүлөр колдонулушу мүмкүн, бирок

¹⁷⁶ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2016\)026](#), Польша - Конституциялык трибунал жөнүндөгү мыйзам боюнча пикир, 82-пункт.

¹⁷⁷ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2010\)039rev](#), Конституциялык сот адилеттигине жеке адамдардын жетүү мүмкүнчүлүгү боюнча изилдөө, 167-пункт.

контекстке жараша тиешелүү улуттук соттор тиешелүү жагдайларда улуттар аралык органдардын чечимдерин эске алууга укуктуу же ал тургай милдеттүү болушу мүмкүн.

Н. Мыйзам үстөмдүгүнө байланыштуу өзгөчө кыйынчылыктар

1. Укук үстөмдүгүн калыбына келтирүү

Регрессия мезгилинен кийин Укук үстөмдүгүн калыбына келтирүүгө багытталган чаралардын өзү Укук үстөмдүгүнүн жалпы стандарттарына шайкеш келеби?

- i. Укук үстөмдүгүнүн регрессиясынын себептери жана кесепеттери боюнча комплекстүү диагноз коюлдубу? Калыбына келтирүүчү чаралар боюнча кыска жана узак мөөнөттүү пландар барбы?
- ii. Укук үстөмдүгүн калыбына келтирүү эл аралык соттун милдеттүү чечимдерин же эл аралык көзөмөл органынын милдеттүү эмес корутундуларын аткаруу ниетине негизделгенби?¹⁷⁸ Эгер ооба болсо, ал органдардын бардык тиешелүү талаптары же сунуштары жетиштүү деңгээлде эске алынганбы?
- iii. Калыбына келтирүүчү чаралар конституциянын негизги принциптерине шайкеш келеби?
- iv. Калыбына келтирүүчү чаралар Конституциялык Сотко таасир этеби? Эгер ооба болсо, анын көз карандысыз орган жана объективдүү арбитр катары ролу сакталабы?
- v. Укук үстөмдүгүн кантип калыбына келтирүү керектигин чечүүгө коомчулуктун кеңири катышуусу камсыздалабы?
- vi. Ар кандай кызыкчылыктардын ортосундагы чыр-чатактарды чечүүдө пропорционалдуулук принциби сакталабы? Соттордун субъективдүү укуктары эске алынабы? Калыбына келтирүүчү чаралар менен укуктары бузулган соттордун карамагында жеткиликтүү юридикалык каражаттар барбы?
- vii. чечимдердин акыркылыгы *принцибинен* жана соттордун алмаштырылгыс принцибинен четтөө зарылчылык менен акталабы жана пропорционалдуубу?

152. Туруктуу жана бекем көрүнгөн укуктук системалар да Укук үстөмдүгүнө доо кетирүүчү өзгөрүүлөрдөн корголгон эмес. Мындай өзгөрүүлөр Укук үстөмдүгүнүн ушул текшерүү тизмесинде аныкталган көптөгөн критерийлерге таасир этиши мүмкүн. Тажрыйба көрсөткөндөй, соттордун көз карандысыздыгынын бузулушу, эреже катары, мындай сценарийлерде биринчи жана чечүүчү фактор болуп саналат, анткени көз карандысыз соттор Укук үстөмдүгүнүн негизги коргоочулары болуп саналат.

153. Сот системасын олуттуу түрдө өзгөрткөн реформаларга, айрыкча соттордун жеке курамын өзгөрткөндө, комплекстүү мамиле кылуу зарыл. Системадагы кемчиликтер

¹⁷⁸ Венеция комиссиясынын Польшадагы Конституциялык соттун реформасын баалоодогу мамилесин караңыз: “(...) көйгөйдүн масштабын жана Конституциялык трибуналдын реформасынын контекстин эске албастан, ал Польшанын Конституциялык трибуналынын реформасын биринчи кезекте Европа сотунун чечимдерин аткаруу чарасы катары талдайт (...)” ([CDL-AD\(2024\)035](#), Польша – Конституциялык трибунал жана Конституциялык трибунал жөнүндөгү эки мыйзамга тиешелүү конституциялык түзөтүүлөрдүн долбоору боюнча корутунду, 18-пункт).

менен күрөшүү үчүн реформалар зарыл болушу мүмкүн, бирок алардын өзү Укук үстөмдүгүнүн негизги принциптерин сактоого тийиш. Укук үстөмдүгүн калыбына келтирүү сөзсүз түрдө мурдагыдай абалга кайтууну билдирбейт. жана алсызданууга алсыз экени далилденген системаны кайра түзүүгө алып келбеши керек. Тескерисинче, Укук үстөмдүгүн калыбына келтирүү келечек үчүн жакшыраак коргоону түзүү максатында, регрессиянын болушуна жол берген кемчиликтерди жоюуга умтулушу керек.

154. Мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийликтеринин сот адилеттигин ишке ашырууга диспропорциялуу жана негизсиз кийлигишүүсү укук системасынын текшерүү жана тең салмактуулук механизмдеринин иштешине коркунуч келтирет.¹⁷⁹ Ошол эле учурда, ал жеке адамдардын укуктарын коргоону токтотот. Мисалы, Европа соту жана Европа соту "мыйзам менен түзүлгөн сот" укугунун маңызы, эгерде алар кемчиликтерге негизделген жол-жоболордон улам сотторду дайындоодогу олуттуу мыйзам бузуулар менен коркунучка кептелиши мүмкүн деп эсептешкен.¹⁸⁰ Соттордун ишине таасир этүүчү реформалык чаралар алардын укуктарын да бузушу мүмкүн (ЕКПнын 6, 8 жана 10-беренелери).¹⁸¹

155. Бийликти бөлүштүрүүнү сактоодо жана конституциялык кепилденген укуктарды коргоодо конституциялык соттордун маанилүү ролун эске алуу менен, алардын курамына, компетенциясына жана иштөө ыкмаларына киргизилген өзгөртүүлөр кылдаттык менен каралып чыгышы жана мыйзам үстөмдүгүнүн негизги принциптерин эске алышы керек. Радикалдуу чаралар, конституциялык көпчүлүк тарабынан кабыл алынса да, зарыл көрүнгөнү менен, бул келечектеги конституциялык көпчүлүккө да ушундай кылуу үчүн аргументтерди жана прецеденттерди түзүү коркунучун жаратышы мүмкүн.¹⁸² Конституциялык сот адилеттиги институтуна коомчулуктун ишенимин калыбына келтирүү өтө маанилүү.¹⁸³

156. Сот бийлигинин көз карандысыздыгынын жалпысынан укуктук система үчүн маанисин эске алуу менен, регрессия учурларында акылга сыярлык мөөнөттө мыйзам үстөмдүгүн натыйжалуу калыбына келтирүү үчүн, атап айтканда, өткөөл чараларды кабыл алуу аркылуу мыйзамдуу күтүүлөр, *res judicata*, алдын ала көрө билүү жана артка кайтпоо жагынан жогорудагы II.B.1 жана II.B.4 караңыз, укуктук тактык сыяктуу принциптерди эске алуу керек.

157. Буга чейин баса белгиленгендей, Укук үстөмдүгүн калыбына келтирүү максатында көрүлгөн ар кандай чара Укук үстөмдүгүнүн жалпы талаптарына жооп бериши керек.

¹⁷⁹ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2017\)031](#), Польша - Сот бийлигинин улуттук кеңеши жөнүндөгү мыйзамга өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча мыйзам долбоору боюнча корутунду; Польшанын президенти тарабынан сунушталган Жогорку сот жөнүндөгү мыйзамга өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча мыйзам долбоору боюнча жана Кадимки сотторду уюштуруу жөнүндөгү мыйзам боюнча, 129-пункт.

¹⁸⁰ 2019-жылдын 19-ноябрындагы [C-585/18](#), АК (Жогорку Соттун Тартиптик палатасынын көз карандысыздыгы) боюнча C-585/18, 2019-жылдын 19-ноябрындагы алдын ала чечимин; анын Чоң Палатанын [C-791/19](#), Комиссия Польшага каршы (Соттор үчүн тартиптик режим) чечимин, 2021-жылдын 15-июлундагы; жана анын Чоң Палатанын [C-718/21](#), LG, 2023-жылдын 21-декабрындагы, §§59-62 караңыз.

¹⁸¹ Европа соту, *Гржеда Польшага каршы* [GC], № [43572/18](#), 2022-жылдын 15-марты; *Тулея Польшага каршы*, № [21181/19](#) жана [51751/20](#), 2023-жылдын 6-июлу.

¹⁸² Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2024\)035](#), Польша - Конституциялык трибунал жана Конституциялык трибунал жөнүндөгү эки мыйзамга тиешелүү конституциялык түзөтүүлөрдүн долбоору боюнча корутунду, 34-пункт.

¹⁸³ *Ошол эле жерде*, 35-пункт.

Бирок, бул контекстте Укук үстөмдүгүнүн ар кандай – сыягы, карама-каршы келген – элементтеринин ортосунда тең салмактуулук талап кылынышы мүмкүн.¹⁸⁴

158. Укук үстөмдүгүн калыбына келтирүү боюнча чараларды чечүүдө системанын кемчиликтеринин олуттуулугун, система канча убакыттан бери иштеп келе жатканын жана коомчулуктун ишениминин канчалык деңгээлде төмөндөгөнүн эске алуу зарыл.¹⁸⁵

159. Сотторду кызматтан бошотуу же чечимдерди (башынан эле) жараксыз¹⁸⁶ *деп табуу сыяктуу радикалдуу чараларды көрүү өзгөчө кылдат текшерүүнү жана коргоо чараларын, мисалы, айрым сотторго тиешелүү ар кандай чечимдерди соттук кайра карап чыгуу мүмкүнчүлүгүн талап кылат.* Болбосо, мындай чаралар юридикалык тактыкты жокко чыгарып, ошентип, алар кызмат кылууга умтулган максаттарга доо кетириши мүмкүн.¹⁸⁷ Бардык калыбына келтирүүчү чараларга карата колдонулуучу жетектөөчү принцип акылга сыярлык жана объективдүү байкоочунун оюнда системанын көз карандысыз иштешине болгон ишенимди калыбына келтирүү болушу керек.

160. Укук үстөмдүгүн калыбына келтирүүнүн натыйжалуу болушу үчүн, белгисиздик мезгилин азайтуу үчүн тиешелүү маселелерди кечиктирбестен жана ачык-айкын чечүү да маанилүү.¹⁸⁸

2. Укуктук жана жарандык билим берүү

а. Юридикалык билим берүү

Укуктук билим берүү адам укуктарын, демократияны жана мыйзам үстөмдүгүн сыйлоону канчалык деңгээлде өнүктүрөт?

- i. Конституциялык укук бакалавриат юридикалык даражасынын милдеттүү бөлүгүбү? Демократия, Укук үстөмдүгү жана адам укуктары сабактары конституциялык укук курсунун милдеттүү бөлүктөрүбү, ошондой эле эл аралык коомдук укук, Европа Биримдигинин укугу, административдик укук, кылмыш-

¹⁸⁴ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2024\)018](#), Польша - Польшанын Улуттук сот бийлиги жөнүндө мыйзамга өзгөртүү киргизүү боюнча мыйзам долбоору боюнча Венеция комиссиясынын жана Европа Кеңешинин Адам укуктары жана мыйзам үстөмдүгү боюнча башкы дирекциясынын биргелешкен шашылыш корутундусу, 31-пункт.

¹⁸⁵ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2024\)035](#), Польша - Конституциялык трибуналга жана Конституциялык трибунал жөнүндөгү эки мыйзамга тиешелүү конституциялык түзөтүүлөрдүн долбоору боюнча корутунду, 18-пункт.

¹⁸⁶ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2024\)029](#), Польша - Венеция комиссиясынын жана Адам укуктары жана мыйзамдуулук боюнча башкы дирекциянын судьялардын статусун жөнгө салуучу европалык стандарттар боюнча биргелешкен корутундусу, 22 (жана 36)-пункттар; 42-45-пункттар.

¹⁸⁷ Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2024\)035](#), Польша - Конституциялык трибуналга жана Конституциялык трибунал жөнүндөгү эки мыйзамга тиешелүү конституциялык түзөтүүлөрдүн долбоору боюнча корутунду, 38-пункт жана андан ары.

¹⁸⁸ Белгилей кетүүчү нерсе, " толук иштеген сот бийлигин тез арада (кайра) түзүү зарылдыгы процессуалдык стандарттарды колдонууда айрым өзгөртүүлөрдү киргизүүнү актай алат, бирок, мисалы, соттук кайра кароонун кандайдыр бир формасынын толук жоктугун актай албайт, бул талашсыз түрдө Европалык Адам укуктары боюнча конвенциянын 6-беренесин бузушу мүмкүн" (караңыз: Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2024\)029](#), Польша - Венеция комиссиясынын жана Адам укуктары жана мыйзамдуулук боюнча башкы дирекциянын соттордун статусун жөнгө салуучу европалык стандарттар боюнча биргелешкен корутундусу, 36-пункт).

	жаза процесси ж.б. сыяктуу укук даражасынын башка тиешелүү сабактарына интеграцияланганбы? ¹⁸⁹
ii.	Юридикалык адистик боюнча бакалавриатта окутуу студенттердин критикалык ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүү үчүн жетиштүү деңгээлде иштелип чыкканбы?
iii.	Юридикалык даражаларды сунуштаган жаңы университеттерди жана колледждерди ачуу мыйзам менен жөнгө салынабы? Университеттик юридикалык билим берүүнүн сапатын көзөмөлдөөнүн жакшы иштеген ички жана тышкы механизмдери барбы? ¹⁹⁰
iv.	Университеттер жана кесиптик билим берүүчү башка органдар окуу планы, академиялык дайындоолор, студенттерди кабыл алуу, башкаруу ¹⁹¹ жана каржылоо ¹⁹² жагынан өздөрүнүн көз карандысыздыгын коргоо үчүн жетиштүү кепилдиктерге ээби? ¹⁹³
v.	Университеттер жана/же кесиптик уюмдар юридикалык адистер үчүн кошумча билим берүүнү сунуштайбы? Мындай курстар канчалык деңгээлде милдеттүү? ¹⁹⁴

161. Бир катар эл аралык уюмдар жана алардын мекемелери, мисалы, Бириккен Улуттар Уюму, Европа Кеңеши жана Европа Парламенти, жогорку сапаттагы юридикалык билим берүүнүн зарылдыгын тааныган документтерди жарыялашты.

¹⁸⁹Европа Кеңешинин мүчөлөрү үчүн бул демократия, адам укуктары жана мыйзам үстөмдүгү жаатындагы Европа Кеңешинин укуктук стандарттарын, айрыкча Европа Адам укуктары боюнча конвенциясын камтыйт. Мисалы, Европа Кеңешинин [OCEAN](#) (Европа Кеңешинин Ачык Академиялык Тармактары) караңыз, ал адам укуктары, демократия жана мыйзам үстөмдүгү сыяктуу жалпы максаттын айланасында 46 мүчө мамлекеттин университеттерин жана изилдөө институттарын бириктирет. Европа Биримдигинин мүчө мамлекеттери үчүн бул ошондой эле Европа Биримдигинин конституциялык укугунун тиешелүү принциптерин камтыйт.

¹⁹⁰Мисалы, Европа сотунун Адам укуктары боюнча соту, *Тарантино жана башкалар Италияга каршы*, № [25851/09](#), [29284/09](#) жана [64090/09](#), 2-апрель, 48-52-беренелерди караңыз, анда Сот "мамлекет тармакты, айрыкча минималдуу жана жетиштүү билим деңгээли өтө маанилүү болгон окуу тармактарын катуу жөнгө салууга укуктуу, бул жеке менчик окуу жайларына кирүү талапкерлердин каржылык мүмкүнчүлүктөрүнө гана, алардын квалификациясына жана кесипке ылайыктуулугуна карабастан, жеткиликтүү болбошун камсыз кылат" деп белгилейт. Ар бир мамлекет ички жана тышкы сапатты көзөмөлдөөнү кандайча айкалыштырат, бул анын мүмкүнчүлүгүнүн чегинде. Зарыл деп эсептелген тышкы көзөмөлдүн кандай гана түрү болбосун, алар өтө бюрократиялык жана оор болуп калбашы же академиялык эркиндикке коркунуч келтирбеши маанилүү.

¹⁹¹Юридика кесиптик квалификация болгондуктан, башка субъекттер – мисалы, адвокаттар кеңештери жана сот ассоциациялары – академиялык эркиндикти сактоо менен бирге университеттин айрым курстарынын мазмунуна мыйзамдуу түрдө кандайдыр бир деңгээлде таасир эте алышат.

¹⁹²Академиялык эркиндик билим алуу укугу жана сөз эркиндиги сыяктуу ар кандай таанылган укуктарга юридикалык жактан негизделген. Академиялык эркиндик жөнүндө көбүрөөк караңыз, мисалы, билим алуу укугу боюнча атайын баяндамачы Фарида Шахиддин отчету, [A/HRC/56/5](#), 24-июнь, 2024-жыл. Анын институционалдык жана жеке өлчөмү бар жана академиялык коомчулуктун ичинде да, академиялык коомчулуктун сыртында да, анын ичинде коомчулукта да колдонулат.

¹⁹³Венеция комиссиясы, [CDL-AD\(2021\)029](#), Венгрия - Венгриянын парламенти 2020-жылдын декабрында кабыл алган конституциялык өзгөртүүлөр боюнча корутунду, пара. 65.

¹⁹⁴Европа Кеңешинин адвокаттык кесипти эркин жүргүзүү боюнча № R(2000)21 сунуштамасын караңыз, II.2: "кесипке кирүүнүн зарыл шарты катары юридикалык окутуунун жана адеп-ахлактын жогорку деңгээлин камсыз кылуу жана адвокаттардын үзгүлтүксүз билим алуусун камсыз кылуу үчүн бардык зарыл чараларды көрүү керек".

¹⁹⁵Тактап айтканда, адам укуктары жаатында, адам укуктары 1948-жылы Адам укуктарынын жалпы декларациясы менен киргизилген "эл аралык адам укуктары укугун" түшүнүүгө негизделген динамикалуу түшүнүк катары түшүнүлөрүн баса белгилөө керек.¹⁹⁶ Адам укуктарынын мындай динамикалуу түшүнүгү убакыттын өтүшү менен өнүгүшүнө шайкеш келүү үчүн юридикалык билим берүүнү талап кылат.¹⁹⁷ Бул курстар академиялык эркиндикке, анын ичинде изилдөө эркиндигине ылайык окутулушу керек. Академиялык эркиндик Европа Биримдигинин Негизги укуктар хартиясында (13-берене) ачык корголгон, ошондой эле Экономикалык, социалдык жана маданий укуктар боюнча эл аралык пакттын 15-беренесинин 3-пунктунда катышуучу мамлекеттерден "илимий изилдөөлөр жана чыгармачылык иш-аракеттер үчүн зарыл болгон эркиндикти сыйлоону" талап кылат.¹⁹⁸

162. Сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүүчү окутуунун көптөгөн ар кандай жолдору бар, мисалы, семинарларда көйгөйгө негизделген окутуу, Сократтык ыкма, юридикалык клиникалар ж.б. Укуктук билим берүү системасында лекциялар дагы эле роль ойносо да, интерактивдүү окутуу ыкмалары дагы анын маанилүү бөлүгү болушу керек.

b. Жарандык билим берүү

Коомчулук адам укуктарынын, демократиянын жана мыйзам үстөмдүгүнүн маанилүүлүгү жөнүндө канчалык деңгээлде билимдүү?

- i. Мектеп билим берүүсүндө демократия, адам укуктары жана мыйзам үстөмдүгү маселелеринин коом үчүн мааниси канчалык деңгээлде баса белгиленет?
- ii. Жарандык коом уюмдары, анын ичинде юристтер ассоциациялары, мыйзам үстөмдүгү жана адам укуктары боюнча коомдук талкууларга катышабы?

163. Тажрыйба көрсөткөндөй, Укук үстөмдүгү, башка конституциялык баалуулуктар сыяктуу эле, бекем жана жалпы маданият менен колдоого алынышы керек. Жазуу

¹⁹⁵Бириккен Улуттар Уюмунун [юристтердин ролу боюнча негизги принциптери](#), 9-пункт (1990); Бириккен Улуттар Уюмунун [Адам укуктары боюнча билим берүү жана окутуу боюнча декларациясы](#) (2011); Европа Кеңешинин адам укуктары боюнча Европа конвенциясынын университеттик билим берүү жана кесиптик окутуу боюнча [Rec\(2004\)4 сунушу](#); [Европа Кеңешинин Демократиялык жарандык үчүн билим берүү жана адам укуктары боюнча билим берүү хартиясы боюнча CM/Rec\(2010\)7 сунушу](#); Европа Кеңешинин [HELP](#) (Юридикалык адистер үчүн адам укуктары боюнча билим берүү) программасы; Европа Парламентинин юридикалык кесиптер жана укуктук системалардын иштешине жалпы кызыкчылык боюнча резолюциясы, [P6_TA \(2006\) 0108](#), 2006-жылдын 23-марты; ЮНЕСКО, Адам укуктары боюнча билим берүү боюнча дүйнөлүк программа.

¹⁹⁶Мисалы, мурунку "адам укуктары" же "адам менен жарандын укуктары жана милдеттери" түшүнүктөрүнөн айырмаланып.

¹⁹⁷Мисалы, адам укуктарын сыйлоо милдети жөнүндөгү ЕКПнын 1-беренеси уланма милдеттенме болуп саналат, башкача айтканда, зарыл болгон учурда мамлекет өз мыйзамдарын ЕКПнын чечиминде белгиленгендей, Конвенциянын талаптарына ылайык келтирүү үчүн өзгөртүүгө милдеттүү. Мамлекеттер ошондой эле башка мамлекеттерге тиешелүү чечимдерди — жөн гана өз мамлекетине каршы чечимдерди эмес — эске алышы керек (мисалы, ЕКПнын *Олуз Түркияга каршы иши*, № [33401/02](#), 2009-жылдын 9-июну, §163 караңыз).

¹⁹⁸Европа соту белгилегендей: "академиялык эркиндик (...) сөз эркиндигин жана иш-аракет эркиндигин, маалымат таратуу эркиндигин жана изилдөө жүргүзүү жана билим менен чындыкты чектөөсүз таратуу эркиндигин кепилдеши керек" (*Кула Түркияга каршы*, № [20233/06](#), 19-июнь, 2018-жыл, § 38). Ошондой эле караңыз: *Соргуч Түркияга каршы*, № [17089/03](#), 23-июнь, 2009-жыл, §35, *Lombardi Vallauri Италияга каршы*, № [39128/05](#), 20-октябрь, §43.

жүзүндөгү принциптер өзүн-өзү камсыз кыла албайт. Институционалдык кепилдиктердин туура иштеши үчүн, конституциялык жана этикалык баалуулуктар юридикалык адистердин (соттордун, прокурорлордун, мамлекеттик жана жеке практикадагы юристтердин) жана мамлекеттик кызматтарды ээлегендердин калыптанган практикасына сиңиши керек. Соттук көз карандысыздыктын ички аспектиси, айрыкча, тийиштүү окутууга жана насаатчылыкка көз каранды. Жалпысынан алганда, Укук үстөмдүгүнүн стандарттарын сыйлаган натыйжалуу жана натыйжалуу мамлекеттик башкаруу системасы социалдык капиталга көз каранды жана аны курат.¹⁹⁹Адамдын кадыр-баркынын жана жеке адамдардын укуктары менен эркиндиктеринин маанисин жайылткан башталгыч жана орто мектептеги билим берүү азчылыктын жана жеке адамдардын укуктары көпчүлүктүн негизсиз кийлигишүүсүнөн корголгон тынч коомду курууда өзгөчө мааниге ээ. Тескерисинче, калк сот адилеттигин же мамлекеттик башкарууну ишке ашырууга ишенбеген жана адам укуктарын жана Укук үстөмдүгүн урматтоонун маанисин билбеген учурда, демократиялык жана Укук үстөмдүгүнүн регрессия коркунучу чоң. Демек, жарандык коом уюмдары, анын ичинде адвокаттар ассоциациялары (Адвокаттар кеңеши ж.б.) коомчулукту бул баалуулуктар жөнүндө окутуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу керек жана ошого умтулушу керек. Андан тышкары, бардык жарандар, айрыкча жаштар үчүн күчтүү жарандык билим берүү мыйзам үстөмдүгүнө негизделген институционалдык алкактын ажырагыс компоненттери болуп саналат.²⁰⁰

¹⁹⁹Караңыз, мисалы, Бо Ротштейн, Дитлинд Столле, Өкмөттүн жана социалдык капиталдын сапаты: саясий институттардын жана жалпыланган ишенимдин теориясы, QoG ИШ МАКАЛАЛАРЫНЫН СЕРИЯСЫ 2007:2.

²⁰⁰Мисалы, Венеция комиссиясынын ["Мыйзам үстөмдүгү: колдонуучунун нускамасы"](#) (2025) жана Европа комиссиясынын Мыйзам үстөмдүгүн түшүндүргөн [анимацияларын караңыз](#).